Przegląd Archeologiczny
Vol. 25: 1977, pp. 135–177

STANISŁAW KURNATOWSKI

POCZĄTKI I ROZWÓJ BADAŃ OSADNICZYCH W NAUKACH GEOGRAFICZNYCH I HISTORYCZNO-SPOŁECZNYCH

THE BEGINNINGS AND DEVELOPMENT OF SETTLEMENT RESEARCHES IN GEOGRAPHICAL AND SOCIO-HISTORICAL SCIENCES

Charakterystyka początków rozwoju badań osadniczych w naukach geograficznych, historycznych i społecznych, a także w ramach interdyscyplinarnych studiów humanistyczno-przyrodniczych i humanistyczno-technicznych, wprowadza do właściwego tematu opracowywanego przez autora — do przedstawienia metod analizy osadniczej w archéologii i prahistorii. Aby bowiem tego dokonać, trzeba odpowiedzieć na pytanie, jakie postępowania badawcze określić można mianem analizy osadniczej, jakie są ich powszechnie konieczne założenia, zakres stosowania, a zwłaszcza, jakie są ich funkcje w całości procesu poznawczego. Odpowiedź tę uzyskamy w pierwszym rzędzie, porównując rozwój osadniczych prac w rozmaitych dyscyplinach, zarówno takich, w których analiza osadnicza uważana jest za konieczny element postępowania badawczego, jak i takich, gdzie stosuje się z metodologicznego punktu widzenia podobne, inaczej tylko nazywane, sposoby przetworzenia informacji.

WSTĘP

Nakreślenie możliwie pełnego, a jednocześnie spójnego obrazu rozwoju badań osadniczych jest zadaniem trudnym. Wynika to przede wszystkim z rozległości rozpatrywanego zbioru prac badawczych[1], do którego wchodzą liczne opracowania z geografii, urbanistyki i planowania przestrzennego, geografii historycznej i historii, archeologii i prahistorii, antropologii kulturowej i etnografii, socjologii, niektóre prace demograficzne, ekonomiczne, językoznawcze, a także część badań nad środowiskiem człowieka. Chodzi więc o prace: 1 — analizujące bardzo szeroki zakres zjawisk, 2 — podporządkowane rozwiązywaniu rozmaitych zagadnień poznawczych, 3 — prowadzone w ramach dyscyplin o nierównym stopniu zaawansowania metodycznego. Próba całościowego ujęcia takiego zbioru opracowań nie pozwala na ich dokładniejsze omówienie według poszczególnych dyscyplin bądź krajowych środowisk badawczych[2]. Byłoby to zresztą niepotrzebne wobec istnienia na te tematy specjalnych publikacji, a także niemożliwe w ramach jednego artykułu. Ograniczono się więc do uchwycenia najbardziej ogólnych, wspólnych wszystkim rozpatrywanym kierunkom badawczym elementów problematyki poznawczej, co pozwoli z kolei określić analizę osadniczą[3] pod względem metodycznym i ustalić jej najistotniejsze zadania.

W podobny sposób wydzielono główne etapy rozwoju badań osadniczych. Wyróżniając je brano pod

[1] Według szacunku opartego za przykładem Medvedkova (1966, przedmowa) na zestawieniach bibliograficznych w latach 1955—1965 ukazało się na świecie około 80 tys. opracowań wykorzystujących analizę osadniczą, a w latach 1966—1976 najprawdopodobniej już ca 100 tys.

[2] Oprócz Polski wzięto pod uwagę kraje, których ośrodki badawcze przyczyniły się w największym stopniu do rozwoju badań osadniczych: Anglię, Francję, NRD, RFN, USA i ZSRR.

[3] Dotychczasowe próby ściślejszego zdefiniowania badań osadniczych omówię w artykule pt. *Funkcja analizy osadniczej w procesie badawczym nauk geograficznych i historyczno-społecznych*, przygotowywanym do druku w następnym tomie Przeglądu Archeologicznego. Uprzedzając szczegółowe wywody, trzeba podkreślić niemożność ustalenia dokładnej definicji tych badań w aspekcie przedmiotowym (por. przyp. 231). Pod terminem „analiza osadnicza" rozumiem więc pewien wspólny dla różnych dyscyplin sposób podejścia do zbiorów informacyjnych, przetwarzania ich i przygotowywania do dalszych operacji procesu badawczego. Inaczej mówiąc — jest to jedna z metod ustalania większych i bardziej skomplikowanych układów (gospodarczych, społecznych, kulturalnych, biologiczno-kulturowych, ekologicznych), analizowanych następnie na wyższych etapach procesu badawczego (Kurnatowski 1973, s. 4 n.). Od innych zaś metod pełniących podobne funkcje różni się tym, że rozpatruje przestrzennie wyodrębnione zbiory różnych zjawisk, wskazujących zbieżnie na występowanie pewnego układu czy procesu.

uwagę: zmiany ogólnych tendencji poznawczych, jakościowy postęp metodyki w obrębie poszczególnych dyscyplin i ilościowy wzrost prac w uwzględnionych krajowych środowiskach naukowych. Czasowa zbieżność wymienionych zjawisk decydowała o wyznaczeniu granic kolejnych etapów. Na tej podstawie wyróżniono cztery główne okresy rozwoju analizy osadniczej.

1. Okres formowania się zasadniczych elementów analizy osadniczej. Jego dolną granicę wyznaczają prace ukazujące się w 1 połowie XIX, w niektórych wypadkach nawet w końcu XVIII stulecia. Górna granica przypada na lata osiemdziesiąte—dziewięćdziesiąte ubiegłego wieku, kiedy to w geografii ukształtowała się ostatecznie dziedzina zwana antropogeografią lub geografią człowieka, w historii i w językoznawstwie zaczęto szerzej wykorzystywać przestrzenne sposoby ujęcia materiału źródłowego, a w naukach społecznych (socjologii i etnografii) rozwinęły się badania monograficzno-terytorialne.

2. Trwający do drugiego dziesięciolecia XX w. okres intensywnego wyodrębniania się głównych kierunków badań osadniczych w różnych dyscyplinach. W naukach geograficznych wydzielają się geografia osadnictwa i geografia rolnictwa, w historycznych — analiza osadnicza jest już szeroko użytkowana w historii gospodarczej, historii miast i wsi oraz w geografii historycznej, w językoznawstwie powstaje geografia lingwistyczna. Na czasy te przypadają też początki szkoły monograficzno-historycznej w amerykańskiej antropologii kulturowej oraz ukształtowanie socjologii miasta.

3. Trwający do lat pięćdziesiątych XX w. okres z jednej strony charakteryzuje kontynuacja wytyczonych poprzednio kierunków badawczych, ich ilościowa rozbudowa. Typowych przykładów dostarczają zwłaszcza „szkoły osadnicze" w RFN, Austrii czy Szwajcarii. Natomiast zapowiedzią przemian jakościowych jest w geografii stosowanie idealizowanych modeli przestrzennych, rozpoczęte tam w latach trzydziestych, a po drugiej wojnie światowej szybko rozwijane w innych krajach. Z drugiej strony okres ten odznacza się jakościowym postępem badań od początku lat dwudziestych, związanym z powstaniem — funkcjonalizmu w angielskiej antropologii społecznej, szkoły ekologicznej w socjologii amerykańskiej, planowania przestrzennego w ZSRR oraz z dynamicznym rozwojem studiów osadniczych we francuskiej geografii i historii. W krajach tych, podobnie jak i w Polsce, okres podzielić można na dwie fazy: międzywojenną i po II wojnie światowej, ta ostatnia charakteryzuje się gwałtownym rozrostem opracowań osadniczych w geografii ekonomicznej i planowaniu przestrzennym. W omawianym okresie pokazują się też pierwsze publikacje, w których próbowano pełniej wykorzystać analizę osadniczą do interpretacji materiałów archeologicznych.

4. Okres rozpoczynający się w latach sześćdziesiątych cechuje umatematycznienie analizy osadniczej w niektórych dyscyplinach geografii ekonomicznej, wśród których formuje się jeszcze jedna — geografia ludności, oraz coraz silniejsze podporządkowanie tych dyscyplin zadaniom planowania przestrzennego. Odznacza się on też szerokim stosowaniem analizy osadniczej w pracach archeologiczno-prahistorycznych.

Tematem niniejszego artykułu są tylko dwa pierwsze okresy dziejów badań osadniczych, odsłaniają one bowiem najwyraźniej kompleks potrzeb kulturowych, poznawczych i metodycznych powodujących ukształtowanie się zasadniczych elementów analizy osadniczej, a także powstanie głównych kierunków jej zastosowania. Specjalną uwagę poświęcono mniej dotychczas znanemu pierwszemu okresowi rozwoju badań osadniczych

OKRES FORMOWANIA SIĘ ZASADNICZYCH ELEMENTÓW BADAŃ OSADNICZYCH (DO LAT OSIEMDZIESIĄTYCH—DZIEWIĘĆDZIESIĄTYCH XIX W.)

Początki badań osadniczych wiąże się nieraz z wydaniem w latach 1882 i 1891 *Anthropogeographie* (cz. 1 i 2) Fryderyka Ratzela oraz w 1895 r. pracy: *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven*, Alberta Meitzena. W rzeczywistości oba te dzieła należy uważać raczej za wyraz zakończenia pierwszego etapu kształtowania analizy osadniczej, a ich rozgłos tłumaczyć poprzednim przygotowaniem szerszego kręgu badaczy do poruszanych w nich zagadnień. Nie można bowiem zapominać, że główne orientacje poznawcze badań osadniczych powstały w 1 połowie XIX, a w niektórych wypadkach już w końcu XVIII stulecia[4], kiedy to mamy do czynienia z coraz liczniejszymi próbami systematycznego ujmowania form przestrzennej działalności grup ludzkich i traktowania ich jako przejawu pewnych prawidłowości przemian społeczno-środowiskowych. Jak zobaczymy poniżej, próby te podejmowali przedstawiciele różnych dyscyplin, często niezależnie od siebie, podejmowali je też konwergentnie, jednocześnie w kilku krajach.

Przedstawienie kształtowania się kierunków badań osadniczych w omawianym okresie jest szczególnie istotne dla zrozumienia ich dalszego rozwoju. Nie jest to jednak możliwe bez poruszenia splotu zagadnień: naukowych, gospodarczych, społecznych, etnicznych i politycznych ówczesnych czasów, oddziałujących tak na świadome, jak i na podświadome postawy badaczy, co znajdowało odbicie w studiach osadniczych. Zaznaczo-

[4] Jeśli się weźmie pod uwagę publikacje o rolnictwie Younga (1780—1792) i początki „lustracji społecznych" miast w Anglii, czy też pierwsze prace regionalistów rosyjskich.

ne tam powiązania sądów i idei rozmaitej proweniencji, często rozbieżnych, mogłyby być tematem interesującej rozprawy naukoznawczej. Tutaj te kwestie można zarysować jedynie w bardzo uproszczony sposób. Omówimy mianowicie trzy zasadnicze grupy przyczyn powodujących powstanie różnego nurtu analizy osadniczej, które wynikały: 1 — bezpośrednio z praktycznych potrzeb (gospodarczych, społecznych, etnicznych, politycznych, ideologicznych) ówczesnego życia; 2 —z postawienia wielkich problemów poznawczych; 3 — z rozwoju warsztatu badawczego różnych nauk. Musimy oczywiście stale pamiętać, że wyróżnione grupy przyczyn występowały zazwyczaj zbieżnie, różna była tylko siła ich oddziaływania, oraz, że ta ostatnia zmieniała się w trakcie rozwoju danego kierunku badań, a także indywidualnej twórczości badaczy.

PRZYCZYNY PRAKTYCZNE KSZTAŁTOWANIA SIĘ ANALIZY OSADNICZEJ

Wpływ tego rodzaju przyczyn przedstawimy na przykładach powstawania różnych kierunków badań osadniczych: w Anglii i Francji, w ówczesnych państwach niemieckich, w Rosji i w Polsce.

DZIAŁALNOŚĆ REFORMATORÓW SPOŁECZNYCH A POCZĄTKI ANALIZY OSADNICZEJ ŚRODOWISK MIEJSKICH W ANGLII I FRANCJI

Anglia i Francja w początkach XIX w. to kraje najbardziej zaawansowane w postępie rewolucji przemysłowej i w przebudowie dawnej feudalnej struktury wsi[5]. Głównym problemem były tam też nie sprawy wsi, lecz gwałtownie wzrastających miast przemysłowych, skupiających w niebezpiecznym dla ówczesnych rządów stopniu sprzeczności społeczne wczesnokapitalistycznego okresu. Konieczność rozwiązania bądź złagodzenia tych gwałtownie narastających sprzeczności pobudza aktywność różnych grup reformatorskich, usiłujących poznać przyczyny ekonomicznego i społecznego chaosu oraz znaleźć nań środki zaradcze. Ich działania, przyczyniające się m. in. do rozwoju nauk społecznych[6], wychodziły z rozmaitych postaw ideowych, od rewolucyjnych do skrajnie zachowawczych[7], łączyło je jedynie przeciwstawne tezom liberalizmu przekonanie o doniosłości środowiska dla życia człowieka i o doniosłości wiedzy dla racjonalnego zorganizowania społeczeństwa. Ważną, z naszego punktu widzenia, działalnością owych grup było opracowywanie tzw. lustracji społecznych — opisów życia klas niższych i ich nędzy. Nie będąc początkowo pracami badawczymi, przyczyniły się one jednak poprzez systematyczne opisy konkretnych środowisk społecznych do ukształtowania metod całościowego i przestrzennego ujmowania poznawanych zbiorowości ludzkich.

Najwcześniej, bo już w XVIII w., podejmują tego rodzaju opracowania filantropi angielscy. Podsumowanie ich wyników, wykorzystane później przez Marksa przy pisaniu *Kapitału*, przyniosła praca F. M. Edena[8]. We Francji podobne prace podjęto dopiero w czasach restauracji ponapoleońskiej, stały one już jednak na wyższym poziomie[9]. Ich ilościowemu i jakościowemu rozwojowi sprzyjały — szerzące się teorie socjalistów utopijnych, dyskusje wokół pierwszych projektów reformy i prawa o pracy, podejmowane w związku z tym na zlecenie rządu szerzej zakrojone ankiety oraz wykorzystanie wiadomości urzędów statystycznych[10]. W 1845 r. ukazuje się praca F. Engelsa: *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, prezentująca w rozdziale o wielkich miastach metodę „przestrzennego ujmowania zjawisk społecznych, która dopiero w osiemdziesiąt lat później wprowadzona została do socjologii miasta przez kierunek ekologiczny"[11]. Wpływa to na silniejsze zainteresowanie „lustracjami społecznymi" w Anglii, uwieńczone rozpoczętym w 1886 r., a opublikowanym w latach 1889—1902 w, 17-tomowym dziełem Ch. Bootha *Life and Labour of the People of London* — „pierwszym wszechstronnym studium warunków życia i pracy wielkiej zbiorowości miejskiej"[12]. Booth stawiał wprawdzie swej pracy cel ściśle praktyczny, w rzeczywistości miała ona znaczenie przede wszystkim naukowe. Jeszcze wyraźniejszym przykładem zmiany pierwotnego znaczenia badań jest działalność F. Le Playa, badacza przyczyniającego się w największym chyba stopniu do skonkretyzowania zasadniczych elementów analizy osadniczej. Podjął on badania, które miały wskazać właściwe kierunki reform zapobiegających rewolucji. Jego prawdziwie wartościowym wkładem stały się jednak nie teorie społeczne, lecz zastosowanie w badaniach nad rodzinami robotniczymi metody monograficznej — całościowego opisu zjawisk społecznych na określonym wycinku terytorium w konkretnych ramach czasowych[13]. Jako pierwszy dał on ważny dla analizy osadniczej usystematyzowany wzór obserwacji złożonych układów społecznych, odznaczający się dążnością do: 1 — całościowego i czasoprzestrzennego ujęcia analizowanej zbiorowości, 2 — poznania jej istotnych powiązań ze środowiskiem przyrodniczym i kulturowym, 3 — poznania jej struktury i funkcji poprzez porównywanie podob-

[5] Trevelyan 1967, s. 716–721; Żywczyński 1965, s. 177–192.

[6] Becker, Barnes 1965, s. 217.

[7] Por. np. Becker, Barnes 1965, rozdz. XVI–XVII; Szczepański 1961, rozdz. II–V.

[8] Eden 1797. Wysoko ocenia tę pracę Kula (1963, s. 14).

[9] Rigaudias-Weiss 1936.

[10] Istniejących w Anglii od 1801, we Francji od 1820 r.

[11] Ziółkowski 1965, s. 69.

[12] Szczepański 1961, s. 94.

[13] Olszewska-Dyoniziak 1972, s. 101.

nych zbiorowości w różnych warunkach przyrodniczych i kulturowych, 4 — stosowania tam, gdzie się da, ujęć ilościowych. Uczniowie Le Playa rozbudowali jego schemat obserwacji rodziny w celu umożliwienia systematycznego opisu większych zbiorowości ludzkich[14], poszerzyli też zakres badań, przechodząc m. in. do poznawania środowisk wiejskich. Bezpośrednie potrzeby społeczne najbardziej zaawansowanej strefy Europy przyczyniły się więc do powstania monograficzno-terytorialnych badań w socjologii. Fakt ten miał decydujące znaczenie dla dalszego rozwoju badań osadniczych tak w tej strefie, jak i w blisko z nią związanej Ameryce Północnej, gdzie prowadzone także przez geografów, historyków czy urbanistów prace badawcze odznaczają się na ogół socjologicznym aspektem w sposobie stawiania zagadnień i w ich analizie.

PRUSKA REFORMA AGRARNA I ROZWÓJ GEOGRAFICZNYCH I HISTORYCZNYCH BADAŃ OSADNICZYCH W PAŃSTWACH NIEMIECKICH

W środkowej Europie rewolucja przemysłowa zaczyna się przy końcu 1 bądź dopiero w 2 połowie XIX w., dłużej też trwa tam przebudowa dawnej struktury wsi. Najbardziej znamienny przebieg tych procesów zaobserwować można na obszarze ówczesnego królestwa pruskiego przeprowadzającego w latach 1807–1859 kierowaną reformę agrarną[15]. Sprawy wsi, dostosowanie rolnictwa do nowych warunków (zgodnie jednak z interesami klasy rządzącej) były przez pół wieku głównym zagadnieniem absorbującym administrację Prus i sąsiednich państewek niemieckich. Wywarło to też wyraźny wpływ na kierunek powstających tam wówczas badań osadniczych. Prowadzenie na szeroką skalę pomiarów gruntów, wykonywanie planów osiedli, zestawianie materiałów archiwalnych i katastralnych inspirowały tworzenie ogólnych wniosków na temat kształtów, typologii i genezy rejestrowanych układów przestrzennych. Inspirowały tym bardziej, że działo się to przecież w kraju posiadającym przodujące wówczas ośrodki badań geograficznych i historiograficznych.

Pierwszą klasyfikację form wsi dał w 1845 r. V. Jacoby[16]. Na późniejsze lata omawianych czasów przypada też najowocniejszy okres pracy A. Meitzena, który jako urzędnik Landeskammer na Śląsku gromadzi bogate materiały źródłowe[17]. O przewadze w tym czasie badań nad zasiedleniem wiejskim świadczy m. in. fakt, że pierwsza klasyfikacja rozplanowania miast ukazuje się dopiero w 1894 r. (Fritz).

Ciekawe jest dalsze, poznawcze wykorzystanie wyników tych prac. Ówczesny brak rozwiniętej tematyki geografii rolnictwa, geografii osadnictwa, historii wsi czy szerzej pojmowanej historii gospodarczej nie pozwalał zużytkować ich tam, gdzie byłyby najbardziej przydatne. Nie zainteresowała się też nimi ekonomia rolna, w której nie znalazły szerszego oddźwięku poglądy J. N. Schwerza (1807–1811) podkreślającego wagę przystosowania gospodarki rolnej do miejscowego środowiska geograficznego i teoria J. H. Thünena (1826)[18]. Wykorzystano je natomiast do badania dziedzin wzbudzających wówczas największe zainteresowanie — do poznawania związków ogólnych człowieka z przyrodą w geografii oraz do tematyki etniczno-politycznej w historii. Przykładem pierwszej tendencji są ujęcia J. G. Kohla[19], później F. Ratzela[20]; a jako najbardziej reprezentatywny dla licznych prac historycznych zajmujących się zagadnieniami drugiego rodzaju[21] można tu wymienić wczesny artykuł Meitzena o etnicznej genezie kształtów wsi (1872). Nastąpiło więc połączenie licznych i szczegółowych, dotyczących jednak wąskiego wycinka rzeczywistości, obserwacji z hipotezami bądź zbyt ogólnymi (tematyka geograficzna), bądź też odnoszącymi się do procesów, które w wymienionych obserwacjach znajdowały stosunkowo nikłe odbicie (tematyka etniczno-polityczna). Nie mogło to oczywiście doprowadzić do zwartego i poprawnego metodycznie postępowania badawczego, stworzyło też poważną przeszkodę w rozwoju jakościowym tak geograficznego, jak historycznego nurtu badań osadniczych ukształtowanych tu w 4 ćwierci XIX w. Badania te cechowało operowanie wielką ilością danych historyczno-kartograficznych, świetne opanowanie warsztatu badawczego na niższych stopniach procesu poznawczego przy niedostatkach analizy wyższego rzędu, a zwłaszcza przy spotykanym często braku powiązania wyników rzeczywistych analiz z wnioskami badacza. Niepowiązanie hipotez z obserwacjami sprawiało, że te ostatnie mogły tylko ilustrować, a nie weryfikować przyjętą z góry hipotezę. Tu właśnie znajdujemy jedną z głównych przyczyn długotrwałego ustawienia omawianych badań według teorii błędnych — determinizmu geograficznego, a zwłaszcza determinizmu etnicznego[22].

ROSYJSKIE PRÓBY REGIONALIZACJI KRAJU A POCZĄTKI MAKROANALIZY OSADNICZEJ

Rozległość i zróżnicowanie warunków środowiskowych Rosji zmuszały do poświęcenia tym elementom największej uwagi[23] przy rozpatrywaniu tamtejszych

[14] Szczepański 1961, s. 91–93; Grabski 1936, s. 47; Adamus 1959, s. 159.

[15] Żywczyński 1965, s. 192, 502, gdzie dalsza literatura.

[16] Por. też Lalik 1953, s. 7.

[17] Meitzen 1863; Meitzen, Grossmann 1868–1908.

[18] Por. Żabko-Potopowicz 1956, s. 33 n.

[19] Kohl 1841; 1874; Dziewoński 1956, s. 721 n., tam także podane inne prace geograficzne.

[20] Bibliografię dotyczącą tego badacza daje Steinmetzler 1956.

[21] Starszą literaturę podaje Kötzschke 1906, s.397 n.

[22] Por. uwagi Dziewońskiego 1956, s. 728.

[23] Por. Łowmiański 1973, s. 10 i n.

zagadnień czy to gospodarczych, czy polityczno-administracyjnych. Zaobserwować też tam można powolne wypracowywanie elementów analizy regionalnej[24]. Początki prac, w których dążono różnymi drogami do ustalenia właściwego podziału Rosji na regiony, cofnąć można by właściwie aż do połowy XVIII w., natomiast próby regionalizacji podbudowane szerszymi spostrzeżeniami przedstawili K. Arsenev w 1818 r. i K. German w 1819 r. Podkreślić trzeba zwłaszcza działalność pierwszego z nich, ogłaszającego w 1848 r. nowy podział kraju na regiony, subregiony i mikroregiony — pierwszy projekt regionalizacji dla celów poznawczych, „w której poprzez ekonomiczną ocenę warunków przyrodniczych autor starał się związać w jedną całość elementy życia gospodarczego z elementami środowiska geograficznego"[25].

W roku 1845 powstaje Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne, a w jego ramach organizuje się sekcja etnograficzna[26], co powoduje m. in. uwzględnienie w wydanych mapach i wykazach statystycznych nie tylko zróżnicowania gospodarki rolnej czy przemysłu, lecz także narodowości bądź grup kulturowych. Wspomnieć trzeba następnie o publikacjach P. Krjukova (1853), starającego się „łączyć rejonizację z sugerowaniem przekształceń w gospodarce danego obszaru, które by sprzyjały bardziej celowemu wykorzystaniu sił produkcyjnych"[27], oraz N. Ogareva (wyd. w 1952 r.) podejmującego zadanie teoretycznego uzasadnienia regionalizacji ekonomicznej. Podkreślić należy zwłaszcza u tego drugiego autora przekonanie o niezbędności całościowego ujmowania zjawisk na analizowanych obszarach.

Ustawa uwłaszczeniowa z 1861 r. powoduje żywszy rozwój gospodarczy i związane z tym pogłębianie się różnic terytorialnych w Rosji, co z kolei wydatnie pobudza badania nad jej regionalizacją. O zainteresowaniu badaczy rosyjskich tym zagadnieniem świadczy fakt, że do czasów rewolucji październikowej ogłoszono łącznie 40 projektów podziału kraju na regiony. Nie tylko poprzedziły one, lecz także przygotowały późniejszy rozwój planowania przestrzennego. Ukazujące się w 2 połowie ubiegłego stulecia prace P. P. Semjonova Tjan-Šanskiego (1871; 1880a), będące kolejnymi udoskonalonymi wersjami podziału Europy Wschodniej, stanowiły podstawę pierwszego projektu regionalizacji Gospłanu.

RUCH NARODOWO-WYZWOLEŃCZY A ROZWÓJ MONOGRAFII ETNOGRAFICZNYCH W POLSCE

Wśród narodów Europy pozbawionych niezależnego bytu politycznego badania osadnicze wzięły w znacznej mierze początek z żywiołowo podejmowanych akcji patriotycznych. Przypomina to w pewnym stopniu wspomnianą wyżej działalność reformatorów społecznych na Zachodzie, różniąc się tylko zainteresowaniami i celem prac. Dotyczyły one ludności wiejskiej, a pośrednim lub bezpośrednim celem ich było budzenie świadomości narodowej. Zapoczątkowane prace historyczne, archeologiczne czy ludoznawcze jako jedna z form działalności niepodległościowej podlegały okresowym represjom ze strony zaborców, w najlepszym razie były tolerowane, nigdy popierane. Stąd też ich unaukowienie postępowało wolno, a sporo talentów badawczych i wartościowych zamysłów poznawczych z przyczyn politycznych nie mogło się rozwinąć. Specyfikę rozwoju badań tej strefy obserwować można najlepiej na przykładzie Polski[28].

Pierwszy program przygotowania źródeł do historii narodu, celnie sformułowany przez H. Kołłątaja w 1802 r., obejmował także poznanie obyczajów „pospólstwa we wszystkich prowincjach, województwach i powiatach". Wśród powstających wówczas opisów ludności wiejskiej znalazła się wydana w 1811 r. praca I. Lubicza-Czerwińskiego, uważana za pierwszą polską monografię etnograficzną, a odznaczająca się nieco bardziej całościowym opisem jednej okolicy.

Romantyzm pobudza entuzjazm nowej, znacznie liczniejszej generacji zbieraczy, przyczynia się jednak także do jednostronności i małej obiektywności ich obserwacji, a klęska powstania listopadowego pociąga za sobą rozbicie ówczesnych ważniejszych środowisk badawczych. Postęp metodyczny w zbieraniu materiałów zaznacza się dopiero około połowy XIX w. Dla interesującego nas zagadnienia mają znaczenie teoretyczne zasady monografii regionalnych, głoszone przez W. Pola w czasie wykładów na pierwszej w Polsce (a drugiej w świecie) Katedrze Geografii utworzonej na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie w 1849 r. Wyznawał on zasadę prowadzenia na konkretnym obszarze wszechstronnych studiów, których celem miało być wyodrębnienie „rodów", czyli grup etnograficznych. Realizacji tego zadania służyć miały już nie dotychczasowe proste opisy ludu, lecz dociekania o charakterze antropo-geograficznym, historycznym i etnograficzno-językoznawczym[29]. Był więc Pol pierwszym polskim badaczem ujmującym trafnie najważniejsze zasady analizy osadniczej, dostrzegał także konieczny warunek realizacji tej analizy — korzystanie z informacji różnych nauk tak humanistycznych, jak i przyrodniczych. Nasuwa się tu porównanie idei Pola ze schematem obserwacji rodzin Le Playa. Porównanie to bardzo hipotetyczne, bo: 1 — szybkie usunięcie Pola, z politycznych względów,

[24] Volskaja 1950; Żabko-Potopowicz 1956; Rychłowski 1961.

[25] Rychłowski 1961, s. 206.

[26] Tokarev 1966, s. 214–216.

[27] Żabko-Potopowicz 1956, s. 47.

[28] Kostrzewski 1949; Abramowicz 1967; *Historia* 1973; Adamus 1959.

[29] Pol 1966; Niemcówna 1923; Babicz 1961b; Zawistowicz-Adamska 1966. Por. też *Historia* 1973, s. 59, 60 (Posern-Zieliński).

z katedry uniwersyteckiej nie pozwoliło mu skonkretyzować swych zamysłów; 2 — Le Play zajmował się najprostszym układem społecznym, a podstawowy obiekt obserwacji u Pola — grupa kulturowa, reprezentuje układ daleko większy i bardziej skomplikowany; 3 — inny jest też zakres celów badań u obu badaczy, bardziej wąski i konkretny u Le Playa, matematyka i inżyniera, szeroki i niedokładnie określony u Pola, poety, intuicyjnie raczej niż logicznie układającego sobie obraz poznawania. Pamiętając o tych zastrzeżeniach, dostrzec przecież można u Pola tę samą co u Le Playa dążność do całościowego, czaso-przestrzennego ujęcia badanej zbiorowości, to samo docenienie powiązań ze środowiskiem przyrodniczym i kulturowym, a także postulowane w dalszej kolejności porównywanie poznanych zbiorowości dla uchwycenia ich struktury. Tak rodzina u Le Playa, jak i „ród" u Pola nie były ostatecznym celem badawczym, lecz tylko obiektem pośrednim w drodze do poznania większej zbiorowości robotniczej przez pierwszego, a narodu przez drugiego.

W inny sposób, drogą uważnej obserwacji splotu różnych zjawisk kulturowych, dorabiał się zaczątków analizy osadniczej O. Kolberg. Ogrom pracy tego badacza, realizującego swym dziełem kołłątajowski program opisu ludu wiejskiego we wszystkich prowincjach, znany jest powszechnie, choć trudny do pojęcia. Tutaj zwrócimy uwagę na stopniowe kształtowanie się w jego metodzie pracy „osadniczego" ujęcia obserwacji[30]. Wyrosły w pokoleniu romantycznych zbieraczy Kolberg zaczyna od gromadzenia pieśni ludowych jako materiału do zamierzonej twórczości kompozytorskiej, chce je „ozdobić i ubrać w przygrywki", niebawem jednak porzuca te praktyki, zapisując melodie wiernie. Pierwszym jego już badawczym zamysłem było opracowanie systematyki polskich pieśni ludowych, ale w trakcie swych coraz pełniejszych obserwacji stwierdził on „ścisłą tych utworów z obrzędami, zwyczajami i całym bytem ludu łączność" i uznał, że przy ich spisywaniu należy „uwydatniać całą sytuację, która je zrodziła i do działania powoływała"[31]. Umiejętne wykorzystanie rosnącej znajomości życia wsi doprowadziło więc Kolberga do: 1 — rozszerzenia zakresu badań na wszystkie dziedziny kultury (także materialnej) i na środowisko geograficzne, w jakim się rozwijała, co stanowiło wówczas wielką nowość, 2 — ujmowania tej kultury w ramach konkretnie wyodrębniających się całości przestrzennych, zwanych przez niego „prowincjami" lub „zamkniętymi cząstkami"[32], 3 — ułożenia schematu, według którego zamierzał przedstawić monograficznie materiały etnograficzne wszystkich regionów kulturowych Polski.

Schemat swego modelu monografii ogłosił Kolberg w 1865 r., trzymając się go aż do końca. Powszechne i przeważnie mechaniczne jego powielanie było główną przyczyną stawianych mu później zarzutów. Można by w ogóle powiedzieć, że dotychczas etnografia polska nie zdobyła się na zajęcie właściwego stanowiska wobec Kolberga i jego dzieła — bądź zbytnio wzoruje się na nim, w zmienionych warunkach bardziej zaawansowanego etapu wiedzy, bądź zapominając o ówczesnym etapie badań krytykuje go, czasem w sposób niepoważny[33]. Nie można uważać monografii kolbergowskich za proste, inwentarzowe zbiory materiałów. Już samo ustalenie właściwych granic przestrzennych opisywanych regionów zmuszało do bynajmniej nie prostych ale wymagających znacznej wiedzy zabiegów badawczych. Równie niesłuszny jest zarzut niedostrzegania przez tego badacza dynamiki kulturowej przedstawianych regionów. Z wypowiedzi Kolberga w 1884 r. widać wyraźnie, że zakładał on konieczność dalszego opracowania zebranych przez siebie informacji i sam, realnie oceniając swoje możliwości, świadomie ograniczył się do zapewnienia odpowiednich podstaw wyjściowych[34]. Naszym zdaniem jego postępowanie badawcze kończyło się na ustaleniu konkretnych układów przestrzenno-kulturowych, co jest wstępnym zadaniem analizy osadniczej. Słabość ówczesnej etnografii polskiej nie pozwoliła jednak wykorzystać w szerszym stopniu jego pracy. Ilościowy wzrost opisów wsi czy większych okolic w 4 ćwierci XIX w. nie szedł w parze z ich rozwojem jakościowym. Tylko nieznaczna część opracowań, w pierwszym rzędzie monografia L. Krzywickiego o Kurpiach (1892), reprezentowała postęp myśli badawczej.

KSZTAŁTOWANIE BADAŃ OSADNICZYCH PRZEZ WIELKIE PROBLEMY POZNAWCZE

Studia osadnicze służyły od początku rozwiązywaniu rozmaitych problemów poznawczych. W większości wypadków podporządkowywano je trzem zagadnieniom nurtującym nauki geograficzne, historyczne i społeczne XIX i XX w.: poznawaniu związków między społeczeństwem ludzkim a przyrodą, poznawaniu struktury społeczności oraz tematyce etnicznej. Rozwój ich był wielokrotnie omawiany, zwrócimy więc tu uwagę tylko na kwestie bardziej nas interesujące.

[30] W tej kwestii zob. świetną charakterystykę Oskara Kolberga pióra Burszty 1970.

[31] Cytaty wg Burszty 1970, gdzie dokładniejsze dane bibliograficzne.

[32] Burszta 1970, s. 96, 104, 105; 1968, s. 602.

[33] Np. *Historia* 1973, s. 132 (Zofia Sokolewicz).

[34] Burszta 1970, s. 103.

POZNAWANIE ZWIĄZKÓW MIĘDZY CZŁOWIEKIEM A PRZYRODĄ I JEGO WPŁYW NA ROZWÓJ BADAŃ OSADNICZYCH

Charakteryzując XIX-wieczne poglądy o tych związkach musimy pamiętać, że: 1 — miały one już wtedy poza sobą długi okres rozwoju; 2 — były rezultatem różnych postaw poznawczych, których nie można sprowadzać tylko do ujęć deterministycznych; 3 — rozwój ich zależał ściśle od postępów w zakresie teorii rozwoju społecznego i teorii rozwoju organizmów żywych. Już w rozważaniach nad związkami człowieka z przyrodą, prowadzonych przez filozofów starożytnych i średniowiecznych (Hipokrates, Platon, Arystoteles, Cycero, Witruwiusz, Strabon, al Idrisi, Ibn Chaldun, św. Tomasz z Akwinu), zaznacza się odmienność stanowisk, uznających bezpośredni wpływ przyrody na charakter ludności bądź kwestionujących jednostronność takich ujęć (Strabon, Ibn Chaldun)[35]. Łącznikiem między pierwszym a następnym etapem dyskusji, przypadającym na XVII, a zwłaszcza XVIII w., był J. Bodin[36].

W czasie Oświecenia wyróżnić można dwa równoległe nurty rozważań: przyrodniczo-biologiczny i filozoficzno-historyczny. Pierwszy reprezentowali K. Linneusz, L. L. Buffon, J. F. Blumenbach i J. Cuvier[37], twórcy systematyki organizmów żywych, do której włączyli człowieka. Stojąc na stanowisku niezmienności gatunków, mogli oni tłumaczyć różnice między rasami ludzkimi jedynie działaniem czynników środowiskowych, sądzili też, że niektóre cechy wskutek tego działania zaznaczają się bardzo szybko, w ciągu jednego pokolenia. Punktem wyjścia w dyskusjach nurtu humanistycznego była natomiast idea postępu ludzkości oraz szukanie czynników powodujących zróżnicowanie poszczególnych ludów i kultur, przy czym brano pod uwagę przede wszystkim przyczyny zewnętrzne, przyrodnicze[38]. Nurt ten odznaczał się większym zróżnicowaniem stanowisk. Pozycje skrajnie deterministyczne reprezentowali m. in. R. Mead, J. Arbuthnoth i Ch. L. Montesquieu, uważający klimat za decydujący czynnik zmian. Pogląd taki, nadmiernie uproszczony choć bardzo popularny wśród pisarzy Oświecenia, krytykowali C. A. Helvétius, P. H. D. Holbach, a zwłaszcza D. Hume i A. R. Turgot. Ci ostatni uważali, że wymienione różnice tłumaczyć należy prawidłowościami życia psychicznego i społecznego bez odwoływania się — jeśli to jest możliwe — do wyjaśnień klimatycznych czy biologicznych. Stanowisko posybilistyczne, świadczące jednocześnie o lepszym zrozumieniu związków człowieka z przyrodą, zajmowali A. Ferguson i J. G. Herder. Uznając dużą rolę środowiska geograficznego sądzili, że działa ono w sposób pośredni (nie zmusza, lecz nakłania) na kierunek dziejów narodu. Do charakteryzowanego nurtu zaliczyć należałoby jeszcze pisarzy z początków XIX w.: kompilującego dotychczasowe poglądy na związki człowieka z przyrodą A. Heerena, który przyczynił się zwłaszcza do spopularyzowania myśli Herdera, oraz F. Ch. L. Comte'a (krytyka, lecz i kontynuatora determinizmu monteskiuszowskiego), ustalającego 6 najważniejszych dla człowieka czynników geograficznych[39].

Podsumowując — Oświecenie przynosi znaczny rozwój pojęć w zakresie analizy związków między człowiekiem a przyrodą. Była to przede wszystkim zasługa humanistów, zdecydowanie wówczas w tej tematyce wyprzedzających przyrodników. Ich najistotniejsze osiągnięcia to — idea powszechnego postępu, inspirująca XIX-wieczną teorię ewolucji; próby znalezienia głównych źródeł przemian w samym społeczeństwie ludzkim; przejście od prostego rozpatrywania wpływu klimatu na organizm ludzki do wyższej jakościowo analizy związków między społeczeństwem i jego środowiskiem w szerszych ramach czasowych, oraz związana z tym teza o pośrednim oddziaływaniu czynników geograficznych. Były one jednak w znacznej części niwelowane małą precyzją pojęć[40], zrozumiałą zresztą na ówczesnym etapie rozważań. Najpoważniejszym rezultatem polemik czasów Oświecenia było ugruntowanie w ówczesnych kręgach intelektualnych przekonania o istotnej roli środowiska geograficznego we wszelkich przemianach kulturowych. Wyraźne tego odbicie znajdujemy w zaczątkowych studiach osadniczych z końca XVIII i początku XIX w.: pracach Younga i Schwerza o rolnictwie, lustracjach społecznych czy wczesnych próbach podziałów regionalnych.

Następny, ważny etap w rozwoju omawianej tematyki przypada na 1 połowę XIX w. Mają wtedy miejsce nowe syntetyczne ujęcia, podnoszące na wyższy jakościowo poziom rozważania filozofów oświeceniowych; zachodzi też szereg doniosłych odkryć w badaniach empirycznych, przyczyniających się do powstania teorii ewolucji, choć wpływ tej ostatniej w naukach geograficznych, a zwłaszcza historyczno-społecznych zaznaczy się z całą mocą dopiero w 2 połowie stulecia.

Nowe filozoficzne ujęcie związków człowieka z przyrodą dał C. W. Hegel. Wynikało ono z rozpatrywania rozwoju jako „...transformacji wewnętrznej układu, tzn. jako samorozwoju układu". W konsekwencji takiego postawienia sprawy Hegel dowodził, „że środowisko geograficzne to pewien zbiór możliwości, które człowiek może przekształcić w określoną rzeczywistość", co z kolei podkreślało „znaczenie stałego wzajem-

[35] Topolski 1965, s. 347, 348.

[36] Zob. Becker, Barnes 1964, s. 463–467.

[37] Bardzo jasną i celną charakterystykę poglądów omawianych badaczy podaje Waligórski 1973, s. 81–88, tam dalsza literatura; por. też Czekanowski 1948, s. 3–5.

[38] Topolski 1965, s. 349 n.

[39] Becker, Barnes 1964, s. 538–540; 1965, s. 160.

[40] Np. Herder zaliczył do „klimatu" także sposób bycia i środki wyżywienia.

nego oddziaływania człowieka na środowisko geograficzne i odwrotnie"[41].

Hegel zapoczątkował doniosły zwrot teoretyczny, natomiast empiryczne podwaliny pod to całościowe ujęcie dał K. Ritter, drugi obok A. Humboldta twórca nowoczesnych nauk geograficznych. Zakres zagadnień interesujących tego badacza oddaje pełny tytuł jego głównego wielotomowego dzieła wydawanego od 1817 r.: *Erdkunde im Verhältnis zur Natur und Geschichte des Menschen, oder allgemeine, vergleichende Geographie, als sichere Grundlage des Studiums und Unterrichts in physikalischen und historischen Wissenschaften.* Zdumiewa kompleksowość podejścia poznawczego Rittera, zwłaszcza jeśli się weźmie pod uwagę czasy jego twórczości. Dostrzegał on wpływ przyrody na człowieka i wpływ człowieka na przyrodę, podkreślał konieczność równorzędnego uwzględniania porządku czasowego i przestrzennego zdarzeń oraz wynikającą z pierwszej konieczność wzajemnego uzupełniania się historii i geografii. Rozległość ujęcia Rittera sprawiła, że odwoływali się do niego później przedstawiciele kierunków badawczych zupełnie sobie przeciwstawnych, a to z kolei przyczyniało się do sprzecznych ocen jego twórczości: od entuzjastycznych pochwał po surową krytykę[42]. Nie ulega jednak wątpliwości, że był to badacz, który zawarł olbrzymią ilość konkretnych obserwacji w usystematyzowanym wykładzie oraz nakreślił i uzasadnił imponujący program badań integrujący prace geograficzne i historyczne. Był to program płodny poznawczo, wystarczający wielu generacjom badaczy, dlatego też Ritterowi przysługuje najbardziej miano twórcy geografii człowieka.

Trudno przecenić inspirujący problematykę badań osadniczych wpływ nauk tego badacza. Do jego bezpośrednich uczniów bądź do badaczy wywodzących wprost od niego swe idee poznawcze należeli m. in.: E. Kapp, J. G. Kohl, F. Ratzel, E. Reclus, Vidal de la Blache, S. G. Solovev, W. Pol, W. Nałkowski[43]. Przykładem tej inspiracji może być praca Kohla (1841), badającego z geograficznego punktu widzenia formy ruchu i stosunków między narodami, ich związki z warunkami naturalnymi i zasiedleniem. „Stosunki ludzkie, komunikacja, osadnictwo analizowane są tu zarówno z punktu widzenia właściwości życia społeczeństw, jak i od strony właściwości powierzchni ziemi, na której zachodzi wszelki ruch i przesiedlenie"[44]. Podkreślić trzeba przy tym, że punktem wyjścia dla Kohla był społeczny charakter działalności ludzkiej.

Uogólniając — ujęcia syntetyczne z 1 połowy XIX w. dawały bardziej całościową i zrównoważoną charakterystykę związków człowieka z przyrodą, choć nie opartą jeszcze w pełni na właściwych założeniach poznawczych. Głównymi przyczynami późniejszego porzucenia jej i przejścia z powrotem do jednostronnych ujęć deterministycznych, były — jakościowy postęp procesu badawczego nauk biologicznych, zachodzący w 1 połowie stulecia, a zaznaczający się m. in. rozwijaniem idei ewolucji, sformułowanej ostatecznie w latach 1850–1862 przez filozofa H. Spencera, a w 1859 r. przez biologa K. Darwina, oraz brak podobnego postępu w naukach historyczno-społecznych. Samo sformułowanie teorii ewolucji, w czym zresztą spory udział miała myśl humanistyczna, nie przesądzało jeszcze jakościowego rozwoju nauk biologicznych. Zadecydowało o tym wykorzystanie jej jako teorii generalnej — paradygmatu[45], umożliwione wystarczającym przygotowaniem innych elementów warunkujących bardziej ścisły proces badawczy, m. in. opracowywanej przez cały XVIII w. systematyki badanych organizmów. Zastosowanie teorii porządkującej dotychczasową wiedzę o przedmiocie i powiązanej z procesami empirycznymi stało się więc ostatnim ogniwem pozwalającym przejść naukom biologicznym w stadium nauki „instytucjonalnej". Podobny jakościowo postęp nie zaszedł natomiast w naukach historycznych, które udoskonaliły wprawdzie w tym czasie niższe etapy postępowania badawczego, w całości jednak pozostały na poziomie rozwoju określanym jako „przedinstytucjonalny", „preteoretyczny" czy „preempiryczny"[46]. Rolę teorii generalnej mogłaby tam pełnić dialektyczna refleksja poznawcza, formułująca w 2 połowie XIX w. prawa rozwoju społecznego i na ich podstawie właściwie wyznaczająca istotne zależności wzajemne między społeczeństwem ludzkim a przyrodą[47]. Jej szersze wykorzystanie było jednak niemożliwe nie tylko z przyczyn społeczno-klasowych, lecz także ze względu na nieprzygotowanie do niej warsztatu badawczego dyscyplin historycznych[48]. Wiadomo, że mają one w tej dziedzinie do przezwyciężenia znacznie większe od innych nauk trudności i że w większości jeszcze teraz nie uściśliły swych badań w stopniu wystarczającym do efektywnego użytkowania ogólnych, empirycznie sprawdzalnych teorii[49].

Zachwianie równowagi między dwiema grupami nauk, kształtującymi wspólnie omawianą tu problematykę, miało doniosłe konsekwencje: 1. Dla historyków połowy XIX w., przekonanych już o wyższości nauk

[41] Cyt. wg Topolskiego 1965, s. 353 n. Por. też Litwin 1956, s. 35 n.

[42] Por. Babicz 1962, s. 33–38; Becker, Barnes 1965, s. 116–118; Leszczycki 1975, s. 85–87; Isaczenko 1975, s. 245 i n., tam dalsza literatura. Do krytyki pobudzała też teleologia Rittera, przejęta od Herdera, a stępiająca — jak pisał Ratzel — ostrość narzędzia logiki.

[43] Babicz 1961b.

[44] Babicz 1962, s. 43.

[45] Na temat paradygmatu por. Kuhn 1968, s. 26 i n.

[46] Kuhn 1968, s. 39 i n.; Sztompka 1973, s. 20 i n.

[47] Topolski 1965, s. 354–356; Litwin 1956.

[48] Por. Kmita 1973, passim.

[49] S. Ossowski 1967, t. 4, s. 223 i n.

fizyko-chemicznych, osiągnięcia biologii były dodatkowym potwierdzeniem słuszności stosowania pozytywistycznych reguł badawczych, mających ich doprowadzić do podobnych sukcesów poznawczych, stworzonych na podstawie uproszczonego obrazu badań empirycznych. Pozytywnym tego skutkiem było uściślenie analizy i krytyki informacji, negatywnym — nadmierne zawężenie horyzontów poznawczych i zatracenie poczucia jakościowej odrębności życia społecznego i kultury ludzkiej od ich przyrodniczego podłoża. 2. Historykom doby pozytywizmu, wierzącym nadal w prawo postępu, lecz nie umiejącym wyjaśnić jego działania w życiu społecznym, obraz ewolucyjnej zmienności przyrody dostarczał dogodnych możliwości tłumaczenia różnic kulturowych zmiennym wpływem zewnętrznych czynników środowiskowych. Przekonanie o aktywnej roli środowiska przyrodniczego w historii ludzkiej, propagowane przez tak poczytnych pisarzy jak G. T. Buckle czy H. Taine, ponownie silnie wzrasta. 3. Koncepcje Darwina i Spencera wprowadzające nowy, dynamiczny obraz przyrody zmuszały do stworzenia nowych kryteriów i pojęć w interesującej nas tu tematyce. Potrzeba ta zaznacza się zwłaszcza w geografii, gdzie po okresie krytyki i odejścia od antropocentrycznych ujęć ritterowskich następuje w 4 ćwierci stulecia ponowny nawrót do geografii człowieka — antropogeografii. Podejmują ją prawie równocześnie m. in. F. Ratzel (1882, 1891), R. Richthofen (1883), P. Vidal de la Blache (od 1877), H. J. Mackinder (1887), W. Nałkowski (1887)[50].

Wszystko to doprowadza w 4 ćwierci XIX w. do ponownego nasilenia się poglądów deterministycznych, zdecydowanie przeważających nad bardziej zrównoważonymi próbami ujęcia tego zagadnienia. Powodzenie teorii Ratzela[51] wynikało w dużej mierze właśnie z tego, że odpowiadała ona aktualnym oczekiwaniom środowisk badawczych. W jej powstaniu odegrały szczególną rolę idee ewolucji w postaci przetworzonej przez E. Haeckela i M. Wagnera oraz geografia K. Rittera. Haeckel, gorliwy popularyzator teorii ewolucji, wypaczył jej sens, przedstawiając uproszczony obraz jedności świata nieorganicznego, organicznego i społecznego. Różnice między nimi są według niego „tylko względne, oparte jedynie na bardziej skomplikowanym składzie chemicznym połączeń węgla", a „zarówno u zwierząt, jak i człowieka duchowym życiem rządzą te same prawa co cielesnym"[52]. Ratzel krytykował wprawdzie później poglądy Haeckela, lecz wcześniej zaważyły one w decydującej mierze na jego założeniach poznawczych. Oddziałały na niego silnie także studia wybitnego biogeografa M. Wagnera, który przyjmując darwinowską teorię rozwoju gatunków nie zwracał uwagi na dobór naturalny, lecz na zmienność form organicznych pod wpływem środowiska. Teorię migracji Wagnera, odnoszącą się do powstawania gatunków roślinnych i zwierzęcych, Ratzel przeniósł na społeczności ludzkie, budując swą koncepcję „ruchu dziejowego ludzkości", w którym tak aktywną rolę miały odgrywać czynniki przyrodnicze. Założenia powyższe zadecydowały o sposobie korzystania z myśli Rittera. Ratzel uważał, że w geografii ritterowskiej nie ma „zdania o stosunku między historią a przyrodą, którego nie moglibyśmy aprobować", i wzorował się na niej, wyłączając jednak najistotniejszy element rachunku — działalność samego społeczeństwa ludzkiego. Ustalając, że jego antropogeografia ma być „nauką o przyrodniczym uwarunkowaniu ludzkości" i „może stanowić jedynie gałąź biogeografii", a jej zadaniem jest wykazywać „wpływ przyrody na ciało i duszę jednostek, a przez nie i na całe narody" (1882, s. 1, 21, 78) — zakładał on tylko jednostronne rozpatrywanie tematu. Pod tym względem jego teoria stanowiła regres nie tylko w stosunku do poglądów z 1 połowy XIX w., lecz także i do pisarzy Oświecenia nie zajmujących w tej kwestii skrajnie deterministycznego stanowiska. Natomiast pozytywną stroną tej teorii było wprowadzenie do geografii człowieka, a poprzez nią do nauk historyczno-społecznych, uściślonych i zmodyfikowanych nowszymi badaniami empirycznymi pojęć dotyczących środowiska przyrodniczego i jego składników.

Bardziej całościowe założenia badawcze zaczął rozwijać przy końcu lat siedemdziesiątych Vidal de la Blache. Późne publikowanie jego prac (1894–1896; 1902; 1903a, b; 1922) przyczyniło się zapewne do przedstawienia jego posybilizmu jako reakcji na ratzelowski determinizm. W rzeczywistości szkoła jego, zwalczająca później skrajnych deterministów, miała początki wcześniejsze i była syntezą idei Rittera, twórczo rozwijanych w geografii francuskiej przez Reclusa, oraz praktyki badawczej socjologii Le Playa. Te tradycje badawcze tłumaczą powstanie zasad posybilistycznych geografów francuskich, uwzględnianie dwustronności związków człowieka z przyrodą, a w późniejszym okresie przypisywanie coraz większego znaczenia aktywnej działalności społeczeństwa ludzkiego.

Najpoprawniejszą próbę rozwiązania tej tematyki przedstawił wówczas Nałkowski (1887)[53], także nawiązujący do idei Rittera. Uwspółcześniając je, badacz ten uwzględnił nie tylko zdobycze nauk przyrodniczych, lecz także i dialektyczną refleksję poznawczą w humanistyce, do czego przyczyniły się zapewne kontakty z L. Krzywickim. W pracy swej podkreśla u człowieka „zdolność tworzenia różnych narzędzi... ułatwiających walkę o byt, opanowanie przyrody... zdolność tworzenia sobie aktualnego środowiska — organizacji społecznej. To sztuczne środowisko modyfikuje wpływ środowiska naturalnego i wywiera na człowieka doniosły wpływ

[50] Isaczenko 1975, s. 290 i n., tam literatura.

[51] Pełne omówienie dają Babicz (1962) i Steinmetzler (1956).

[52] Cyt. wg Babicza 1962, s. 53 n.

[53] Por. też Babicz 1961a.

swoisty. Wskutek tego prawa ewolucji wśród świata ludzkiego są daleko bardziej skomplikowane niż wśród innych istot". Działalność człowieka zależy według Nałkowskiego „przede wszystkim od sposobu życia, to jest od formy gospodarstwa albo formy produkcji" choć „w działalności tej człowiek kieruje się odpowiednio do geograficznych warunków"[54]. Zdania powyższe wystarczają do zorientowania się, jak duża, jakościowa różnica istniała między założeniami Ratzela a Nałkowskiego, wychodzącego swym horyzontem poznawczym daleko poza ówczesne rozważania. Warunki, w jakich tworzył, nie pozwoliły niestety na szersze upowszechnienie jego idei. Byłyby one zresztą zagłuszone przez przeważający chór głosów przywiązujących nadmierną wagę do wpływu czynników przyrodniczych i powołujących się zwykle przy tym na rzekomo niezbite dowody badań empirycznych. Ówczesnej atmosferze ulegała w pewnym stopniu nawet część badaczy o przekonaniach marksistowskich (np. G. V. Plechanov).

Zejście się tej fali determinizmu geograficznego z fazą ostatecznej krystalizacji geograficznych czy geograficzno-historycznych kierunków badań osadniczych było też powodem tak silnego nacisku, jaki w tych badaniach położono na analizowanie zależności człowieka od jego środowiska przyrodniczego.

POZNAWANIE STRUKTURY SPOŁECZNOŚCI LUDZKICH A BADANIA OSADNICZE

Nowożytne dzieje badań struktury społeczności ludzkich, stanowiących część szerszej problematyki rozwoju społecznego[55], są dobrze znane[56], ograniczymy się więc do bardzo ogólnego i uproszczonego przypomnienia kwestii istotnych dla badań osadniczych. Podobnie jak rozważania nad związkami między człowiekiem a przyrodą tematyka ta istnieje od starożytności. Wzrost zainteresowania nią przypada na czasy Odrodzenia, wiążąc się z ówczesnymi przemianami gospodarczo-społecznymi, walkami religijnymi oraz odkryciami geograficznymi, przynoszącymi wiadomości o nowych ludach i kulturach.

Pierwszy okres rozwoju obejmujący XVI i 1 połowę XVII w. doprowadza do odróżnienia społeczeństwa od państwa, prawa państwowego od naturalnego, według którego miały się formować obyczaje ludów (A. Fryczmodrzewski, J. Bodin, H. de Groot), do sformowania pierwszych wersji pojęcia umowy społecznej (R. Hooker, F. Suarez, Juan de Mariana) i niewyraźnie jeszcze określonego pojęcia postępu (F. Bacon, J. Bodin). Wspomnieć też trzeba o dwu pełniejszych koncepcjach struktury społecznej: J. Althusiusa i Bodina. Ten ostatni, prawdopodobnie pod wpływem pism Ibn Chalduna, sformułował mające duże znaczenie dla dalszego rozwoju koncepcje: 1 — początków społeczności z rozrastających się i rozsiedlających grup rodzinnych; 2 — rozwiniętych społeczności złożonych z połączonych dla wspólnego pożytku grup ludzkich, uprawiających rozmaite zajęcia; 3 — początków państwa powstającego drogą podboju i składającego się z klasy zwycięzców i zwyciężonych.

Drugi okres rozwoju przypada na czasy do końca XVIII w. Dla interesującej nas tu tematyki miały wtedy znaczenie rozważania dotyczące: 1 — powstania i funkcjonowania społeczności ludzkich (T. Hobbes, J. Locke, Ch. Montesquieu, D. Hume, A. Ferguson, J. J. Rousseau); 2 — kolejnych stadiów rozwoju ludzkości (G. Vico, A. R. Turgot, Ferguson, J. A. Condorcet); 3 — stosunków gospodarczych i ludnościowych (W. Petty, Locke, P. Boisguillebert, F. Quesnay, Turgot, A. Smith, J. P. Süssmilch); 4 — możliwości i konieczności odkrywania praw rządzących społeczeństwem ludzkim (Vico, Hume, F. M. Voltaire, Turgot). Analizując ówczesne poglądy, należy stale pamiętać o stopniu zaangażowania myślicieli tego okresu w walce o nowy porządek społeczny. Wyznawane powszechnie idee liberalizmu skłaniały do zajmowania się przede wszystkim jednostką ludzką, w stosunku do której społeczność była rzeczą wtórną. Łącznie z wybitnie spekulatywnym sposobem podejścia prowadziło to do rozważań nad naturą człowieka sztucznie wyizolowanego od zbiorowości. Mimo więc wielkiego zainteresowania genezą społeczności ludzkich dotyczące jej rozprawy przynoszą dość mierne rezultaty poznawcze. Głównym przedmiotem sporu były tam bądź idealizowane (Locke, Montesquieu, Rousseau), bądź przedstawiane w czarnych barwach (Hobbes, B. Spinoza, S. Pufendorf) cechy *homo ferus*, sprawiające, że przeszedł on w drodze umowy społecznej do uporządkowanego życia gromadnego. Z wcześniejszych badaczy tylko Vico utrzymywał, że stan naturalny był stanem społecznym, z późniejszych — stwierdzili to przede wszystkim Hume i Ferguson, wykazując nierealność teorii umowy społecznej. Przeważająca tendencja do atomistycznego ujmowania budowy społeczeństwa[57] nie przyczyniała się także do poznawania struktur zbiorowości ludzkich.

Znacznie poważniejsze wyniki osiągnięto w badaniu rozwoju ludzkości. Zwłaszcza rozpatrywane przez Condorceta i Fergusona kolejne stadia jej rozwoju antycypowały już pod pewnymi względami późniejsze pojęcia formacji gospodarczo-społecznych. Stadia te ujmowane były jednak przeważnie statycznie, do czego przyczyniały się wpływy filozofii Kartezjusza, czyli pojmowanie po-

[54] Nałkowski 1907, s. 163, 176.

[55] Por. m. in. Malinowski 1958, cz. 1: *Naukowa teoria kultury*; Hochfeld 1963; S. Ossowski 1968; Wiatr 1973.

[56] Zob. np. Lutyński 1956; Moszyński 1958; Tatarkiewicz 1958, t. 2 i 3; Szczepański 1961; Taylor 1957; 1958; Becker, Barnes 1964; 1965; Suchodolski 1967; Lipiński 1968; Topolski 1968; Waligórski 1973; tam dalsza literatura.

[57] Teoria G. Berkeleya tłumaczącego istnienie społeczeństwa działaniem sił psychicznych, przyciągających i odpychających (na wzór prawa grawitacji Newtona) jednostki ludzkie, była przypadkiem skrajnym, ilustrującym jednak dobrze typ ówczesnej wyobraźni poznawczej.

stępu jako procesu naturalnego, stanowiącego przejaw niezmiennych praw, niezależnego od historycznego biegu wydarzeń. Natomiast dynamikę przemian kulturowych, wynikającą ze zmian poszczególnych elementów struktury, dostrzegają wyraźniej Vico i Turgot.

Do późniejszego rozwoju pojęć związanych z poznawaniem struktury społeczności przygotowywały najbardziej, choć pośrednio, rozważania w dwu następnych dziedzinach. Powstanie ekonomii klasycznej, dokonane ostatecznie w dziele A. Smitha i uchwycenie jeszcze we wcześniejszych rozprawach relacji ilościowych między elementami gospodarki (W. Petty, F. Quesnay) a różnymi kategoriami ludności (J. Graunt, J. P. Süssmilch) dały początek odkrywania prawidłowości rządzących społeczeństwem ludzkim, prawidłowości opartych już nie na spekulacji, lecz na statystyce. Myśl Vico (że „sferą ludzkiego poznania, która jest rezultatem ludzkiego tworzenia, jest historia. I to bardziej niż matematyka, gdyż tam człowiek tworzy fikcje, tutaj zaś rzeczywistość"[58]) rozwijana była pełniej w pracach późniejszych filozofów. Przy końcu omawianego okresu program nowej nauki o społeczeństwie został już przedstawiony z godną podziwu wnikliwością w pismach Turgota, Condorceta i Fergusona. Zawarty w nim był implicite także plan badania struktur społecznych.

Początki jego realizacji przypadają na następny etap — 1 połowę XIX w., kiedy nastąpiło znamienne przeniesienie uwagi z jednostki na zbiorowości ludzkie, a struktura społeczna wydzielona została jako osobny przedmiot poznawania. Przekonanie, że społeczność ludzka jest nie tylko zbiorem jednostek, lecz zorganizowaną całością, w której każda część spełnia określone funkcje, łączyło wówczas badaczy o tak różnych przekonaniach światopoglądowych jak C. H. de Saint-Simon, jego uczniowie i inni socjaliści utopijni, a także skrajnie konserwatywni: J. de Maistre i L. G. de Bonald czy A. Comte. Przedmiot struktury społecznej pierwszy wyodrębnił Saint-Simon, określając dwa rodzaje badań, jakie można prowadzić w nowej nauce o społeczeństwie (nadał jej nazwę „fizjologii społecznej"). W pierwszych — należy według niego skupić uwagę na określonym społeczeństwie istniejącym w określonym czasie i starać się poznać jego części składowe, ich działania i zachodzące między nimi zależności, w drugich — skupić uwagę na przekształceniach, jakim ulega społeczeństwo[59]. Comte z kolei wydzielił badania struktury w osobnym dziale swej socjologii, zwanym przez niego „statyką społeczną", która miała objąć zbadanie zasadniczych części składowych społeczeństwa i wyjaśnienie jego budowy. Do żywego zainteresowania sprawami struktury społecznej skłaniały przede wszystkim ostre kryzysy gospodarcze, społeczne i narodowe czasów po rewolucji francuskiej, burzące wzbudzoną przez filozofów Oświecenia wiarę w doskonałość nowego porządku społecznego. Są to czasy krytyki dawnych tez, ale i gorączkowego poszukiwania dróg wyjścia z chaosu, jaki powodował w Europie zachodniej szybki rozwój kapitalizmu. Poszukiwania te prowadzą do wytworzenia dwu nurtów badań dotyczących zagadnień struktury. Pierwszy z nich rozwija się w ekonomii klasycznej, gdzie poczynając od D. Ricarda zdawano sobie sprawę ze sprzeczności gospodarki sformułowanych explicite przez J. Ch. Simonde de Sismondiego. Część badaczy uznaje je za sprzeczności zasadnicze i szuka sposobów zmiany istniejącego porządku (szkoła Saint-Simona, zwłaszcza A. Bazard; Ch. Fourier, R. Owen, socjaliści „ricardiańscy"), inni przypisują je nieuchronnemu działaniu praw przyrody (T. R. Malthus) bądź przejściowym zaburzeniom równowagi stosunków (J. B. Say, C. F. Bastiat, J. Mill). Drugi nurt to opisywane już wyżej szerokie akcje terenowe różnych reformatorów społecznych, znajdujące wyraz w amatorskich początkowo, stopniowo doskonalących jednak metody obserwacji i opisu „lustracjach społecznych". Problematyka badań gospodarczych i społecznych tych czasów odbija się także wyraźnie w badaniach historycznych. W omawianym okresie powstaje już szereg głośnych syntez historyczno-społecznych, obejmujących w szerszym zakresie elementy struktury konkretnych zbiorowości, warstw społecznych, narodów czy instytucji (F. Guizot, Ch. A. Tocqueville, A. Thierry, J. Michelet, J. Lelewel, J. Ch. Simonde de Sismondi, G. L. Maurer, L. v. Stein).

Wszystkie te główne nurty badań nad strukturą społeczną były jednak słabo powiązane z sobą. Nie tylko podchodzono od innej strony do zagadnień, lecz także prowadzono badania na innych poziomach uogólnień, a brak było na razie teorii — systemu odniesienia, pozwalającego porównywać ich rezultaty badawcze.

Teorie takie powstają ostatecznie w 2 połowie XIX wieku. W tym samym czasie ukształtowują się też pojęcia i metody pozwalające prowadzić systematyczne badania empiryczne społeczności ludzkich. Przedmiotem uwagi badaczy teoretyków stają się w coraz większym stopniu nie tylko zagadnienia makrostrukturalne, lecz także dotyczące budowy i funkcjonowania zbiorowości społecznych średnich i małych, a to ułatwia wydatnie zejście się biegnących dotychczas osobno — nurtu konkretnych obserwacji z rozważaniami ogólnymi, powiązanie badań empirycznych z analizą teoretyczną we wspólnym postępowaniu poznawczym. Ten ostatni fakt powoduje m. in. użytkowanie analizy osadniczej w badaniach socjologicznych, historyczno-gospodarczych i historyczno-społecznych.

Około połowy XIX w. dokonuje się ostatecznie krystalizacja wspomnianych wyżej dwu przeciwstawnych sobie orientacji poznawczych. Syntezę prądów postępowych, wykazujących niezbędność zmian społeczno-kulturowych, daje socjalizm naukowy K. Marksa i F. Engelsa; syntezę prądów zachowawczych, dążących do stabilizacji istniejących stosunków społecznych, tworzą

[58] Tłum. wg Waligórskiego 1973, s. 115.
[59] Szczepański 1961, s. 35 n.

pozytywizm i ewolucjonizm, przedstawione najpełniej w filozofii H. Spencera. Oba systemy poznawcze, przywiązujące najwyższą wagę do poznawania prawidłowości struktury społecznej, ujmują je w inny sposób. Marksizm, uważając je za jakościowo różne od prawidłowości przyrodniczych, ujmuje je dynamicznie i historycznie. Pierwszym, zasadniczym układem odniesienia analizowanych zależności jest formacja społeczno-ekonomiczna, w której zależności te występują[60]. Natomiast system Spencera nie zakłada żadnej zasadniczej różnicy między prawidłowościami przyrodniczymi i społeczno-kulturowymi, społeczeństwo ludzkie traktuje jako swoistą całość podobną do organizmu biologicznego, a cel socjologii widzi w analizie struktur społecznych ujmowanych abstrakcyjnie, niezależnie od konkretnych, historycznych warunków. System ten przyczynił się do powstania licznych kierunków naturalistycznych w socjologii, szczególnie rozpowszechnionych na przełomie XIX i XX stulecia. Niektóre z nich, zwłaszcza geograficzny i demograficzny, wywierały przez pewien czas spory wpływ na badania osadnicze[61].

Istotne znaczenie dla omawianej tematyki miało powstanie etnologii, choć początkowo większość badaczy wyznających ewolucjonizm klasyczny (J. Bachofen, J. F. Mc Lennan, J. Lubbock nie posługiwała się w znacznym stopniu obserwacjami terenowymi. Wyjątkiem pod tym względem był H. L. Morgan, którego teoria rozszerzona po Europie poprzez pracę Engelsa[62] oddziałała później silnie na badania monograficzne nie tylko etnograficzne, lecz także archeologiczno-prahistoryczne[63]. Wspomnieć tu trzeba jeszcze o rozwoju badań struktury społecznej w pracach historyków, że wymienimy przykładowo nazwisko N. D. Fustela de Coulanges publikującego w 1864 r. *La cité antique*, H. S. Maine'a, H. T. Buckle'a, H. Taine'a, J. Burckhardta, K. T. Inama-Sternegga, K. Lamprechta, a z badaczy polskich T. Korzona.

Równocześnie z doniosłymi przemianymi w zakresie teorii i syntezy postępuje proces unaukowienia szerokiego nurtu „lustracji społecznych", który w omawianej już metodzie monograficznej Le Playa (1862; 1879) otrzymuje wzór postępowania badawczego, szeroko stosowanego także poza granicami Francji[64], w krajach anglosaskich, w ówczesnym cesarstwie niemieckim[65] czy w Rosji[66].

Największe jednak znaczenie należałoby przypisać zachodzącemu wówczas procesowi wiązania ogólnych studiów teoretycznych i syntetycznych z bardziej szczegółowymi badaniami empirycznymi. Nowsza literatura przedmiotu podkreśla wagę, jaką Marks i Engels przywiązywali do monograficznej analizy mniejszych, często terytorialnych zbiorowości społecznych, dzięki której nie tylko gromadzili bogaty materiał faktograficzny, lecz także przeprowadzali konkretyzację tez teoretycznych[67]. Zainteresowanie Spencera tym aspektem badań było znacznie słabsze, natomiast późniejsze kierunki socjologiczne, rozwijające się pod wpływem jego filozofii, przejawiają w tym zakresie coraz żywszą działalność. Dość powszechna była tendencja do rezygnowania z generalnej analizy systemu społecznego na rzecz badania struktury średnich i mniejszych grup społecznych i tym samym wprowadzania własnej problematyki do badań monograficznych. To samo zjawisko odchodzenia od analizy ogólniejszych zależności ekonomicznych do badania mniejszych, często określonych przestrzennie, układów gospodarczych zaznaczało się już wcześniej w szkole historycznej ekonomii politycznej[68].

W rezultacie na skutek rozmaitych prądów poznawczych i metodycznych, z których tylko najważniejsze można tu było zasygnalizować, dochodzi do włączenia analizy osadniczej, występującej w formie różnych badań: socjologicznych, historyczno-gospodarczych czy historyczno-społecznych, do całościowego postępowania badawczego, poświęconego zagadnieniom struktury społeczności ludzkich.

[60] Por. Szczepański 1967, s. 103 n.; Hochfeld 1963, s. 149 n.; Wiatr 1973, rozdz. II. Cel poznawczy tej koncepcji określa jasno Engels (1956, s. 164) przy okazji charakterystyki ekonomii politycznej. Jego zdaniem jest ona „nauką z istoty swej historyczną. Rozpatruje ona materiał historyczny, to znaczy ustawicznie się zmieniający; bada przede wszystkim specyficzne prawa każdego poszczególnego szczebla rozwoju produkcji i wymiany — i dopiero przy końcu tego badania potrafi ustalić nieliczne, całkiem ogólne prawa obowiązujące w produkcji i wymianie w ogóle". Najnowsze teoretyczne ujęcie tej koncepcji dał Lange 1962.

[61] Szczurkiewicz 1970, s. 81 n.

[62] Engels 1949.

[63] Morgan sam jednak zaczął od solidnych jak na owe czasy badań monograficznych, których rezultaty po dziś dzień nie straciły wartości, przy czym głównym tematem jego pierwszej pracy była organizacja społeczna i polityczna Irokezów, zawierająca także sporo danych z zakresu kultury materialnej. W tym należy chyba szukać genezy dodatnich cech różniących jego system od innych schematów ewolucyjnych. Wyróżnia się przede wszystkim „spojrzenie całościowe Morgana, występująca u niego tendencja do budowania większych kompleksów badawczych, a nawet badania całych społeczeństw. Tak aspekty technologiczne i produkcyjne powiązane zostały przez Morgana z organizacją społeczną i terytorialną, instytucjami politycznymi, a także i częściowo z momentami ideologicznymi" (Waligórski 1973, s. 165 n.).

[64] Por. Żabko-Potopowicz 1933, s. 77 n.

[65] Oddziaływanie szkoły francuskiej było tam zmodyfikowane wpływami szkoły historycznej ekonomii oraz rozgłosem, jaki zyskała monografia pięciu gmin wiejskich Schnapper-Arndta 1883.

[66] Cuprov 1894.

[67] Por. m. in. uwagi Szczepańskiego 1967, s. 114–118; Hochfelda 1963, s. 39 n., i Szackiego [w:] Derczyński, Jasińska-Kania, Szacki 1975, s. 27 n.

[68] Por. uwagi Kuli 1963, s. 20 n. Charakterystyczna pod tym względem jest m. in. postawa jednego z twórców szkoły historycznej W. Roschera, próbującego swych sił także na polu analizy osadniczej, por. Roscher 1871.

GENEZA DETERMINIZMU ETNICZNEGO W PROBLEMATYCE BADAŃ OSADNICZYCH EUROPY ŚRODKOWEJ

W przeciwieństwie do dwu tematów poprzednich problematyka etniczna nie miała tak długiej i bogatej tradycji rozwojowej, tym niemniej podporządkowała sobie w jeszcze większym stopniu badania osadnicze, zwłaszcza ich kierunki historyczne. Przyczyną tego był etnocentryzm panujący nie tylko w XIX-wiecznym językoznawstwie, lecz także w historii, archeologii czy powstającej antropogeografii w środkowej Europie, dominujący również przez większą część 1 połowy bieżącego stulecia. Dominację taką, zrozumiałą w językoznawstwie, trudno wyjaśnić metodologicznie w pozostałych dyscyplinach, tym trudniej, jeśli uświadomimy sobie, że używały one często w badaniach etnicznych materiałów źródłowych absolutnie nie nadających się do tego (przekazujących informacje o kulturze materialnej, stosunkach gospodarczych czy społecznych, nie przynoszących natomiast żadnych danych bezpośrednich o stosunkach etnicznych). Zachodziła więc tam deformacja ogólnej logiki postępowania poznawczego, którą tłumaczą — ówczesny metodologiczny stan nauk historycznych oraz ułatwione tym stanem działanie silnych idei pozanaukowego pochodzenia.

Każda nauka znajdująca się w „przedinstytucjonalnym" stadium odczuwa trudności w zakresie zbierania, porządkowania i wyjaśniania faktów. „Tam gdzie brak paradygmatu lub czegoś, co do tej roli mogłoby pretendować, wydaje się, że wszystkie fakty, które mogą przyczyniać się do rozwoju danej dyscypliny, są równie doniosłe. W rezultacie gromadzenie faktów... ma charakter o wiele bardziej przypadkowy niż działalność badawcza, którą znamy z późniejszego okresu rozwoju nauki". Naturalną rzeczy koleją nauka w tym stadium przejmuje jakieś przekonania stwarzające „podstawę selekcji, oceny i krytycyzmu. O ile zespół tych przekonań nie tkwi implicite w przedstawionym zbiorze faktów... musi być zaczerpnięty z zewnątrz, czy to z jakiegoś systemu metafizyki, czy z jakiejś innej nauki, czy też z wydarzeń osobistych lub historycznych"[69]. W badaniach wynikających z bezpośrednio praktycznych potrzeb wpływ czynników pozanaukowych sprowadza się do wyznaczenia (na ogół świadomego) przedmiotu i aspektu poznania. W omawianej tu sytuacji wpływ ten może objąć niepomiernie większą część procesu poznawczego, kieruje bowiem nieświadomym często doborem idei i poglądów, które następnie stają się namiastką paradygmatu.

W takiej właśnie sytuacji znalazły się nauki historyczne XIX w. Historycy Oświecenia wywodzili swe rozważania wprost z panujących wówczas teorii filozoficznych. „Wiek dziewiętnasty był zbyt skomplikowany, by można zachodzące w nim zjawiska ująć w jednobrzmiące formuły... Osiemnastowieczny umiar w traktowaniu stopniowo odkrywanych czynników wyjaśniających... zaczyna u wielu autorów przerastać w tendencję do sformułowań skrajnych, wyolbrzymiających eksplikatywną rolę tego lub innego czynnika"[70]. Przeważająca liczba badaczy wypowiadała się programowo przeciw wyjaśnieniom, pragnąc ograniczyć się do ustalania zdarzeń, do pokazania, „jak to rzeczywiście było". Pozytywizm, żądający trzymania się ścisłych faktów, jak i antypozytywistyczny model historii „rozumianej" Diltheya umocniły tę postawę. W rzeczywistości ułatwiała ona najbardziej przejmowanie przez badaczy koncepcji nie kontrolowanych kryteriami naukowymi, ale formowanych przez ich środowisko kulturowe.

Dziewiętnastowieczne kręgi intelektualne przepajała ideologia narodowa, odkryta przez Oświecenie, do najwyższej rangi podniesiona przez romantyzm, kształtująca zarówno wielkie ruchy wolnościowe, jak i zaborczy nacjonalizm. Pozornie słabsza w zachodniej Europie, bo przesłonięta tam sprawami gospodarczymi i społecznymi, szczególnie dużego znaczenia nabrała w środkowej Europie nie tylko wśród narodów pozbawionych niepodległości, lecz także w tych krajach, gdzie rządom absolutnym przeciwstawiają się „w imię praw narodu" rosnące w siły warstwy średnie. Specyficznym torem poszedł zwłaszcza rozwój ideowy środowisk twórczych ówczesnego królestwa pruskiego i sąsiednich państw niemieckich. Złożyły się na to tak różne czynniki, jak reperkusje wojen napoleońskich, szybki rozwój gospodarczo-społeczny dzielnic nadreńskich, silne przed 1848 r. dążenia rewolucyjno-zjednoczeniowe[71], aktywna polityka warstw zachowawczych, idealistyczne i irracjonalistyczne nastawienie filozofów z końca XVIII i początków XIX w., wielka literatura romantyczna czy niezwykle ożywiona działalność pisarzy folklorystów. Ich oddziaływanie dało w pierwszej fazie wspaniały rozwój intelektualny i moralny romantyzmu niemieckiego, natomiast w końcowym wyniku liberalizację ustroju gospodarczego, utworzenie cesarstwa, a równocześnie coraz większe podporządkowanie środowisk twórczych zaborczej polityce pruskich warstw rządzących.

„Krytycyzm Kantowski powstrzymywał filozofów od wchodzenia na drogę metafizyki, ale za to tych, co na jej drogę weszli, zwalniał od obowiązku liczenia się z obrazem świata narzuconego przez zjawiska"[72]. Druga istotna tendencja romantycznej filozofii niemieckiej to przechodzenie jej przedstawicieli (J. G. Herder, J. G. Fichte, F. W. Schelling, G. W. Hegel, z mniej znaczących F. Schlegel) od idei wolnościowych do skrajnego nacjonalizmu poprzez wyniesienie na najwyższy piedestał ludu-narodu, zaznaczenie szczególnej misji Niemiec i podkreślenie koniecznej więzi narodu z państwem.

[69] Kuhn 1968, s. 31, 33.

[70] Topolski 1968, s. 71.

[71] Żywczyński 1965, s. 201 n., 507.

[72] Tatarkiewicz 1958, t. 2, s. 290.

Pod wpływem idei filozofów podobne przemiany zachodzą u przedstawicieli literatury pięknej i utalentowanych literacko zbieraczy folkloru (F. L. Novalis, J. L. Tieck, A. W. Schlegel, L. J. Arnim, C. Brentano i in.), widzących w pieśniach i bajkach ludowych najczystsze źródło zarazem inspiracji poetyckiej, jak i odrodzenia „czystego ducha ludu-narodu"[73]. Twórcy ci mieli szczególnie duży udział w formowaniu specyficznego patriotyzmu szerokich rzesz czytelników niemieckich, tym wyróżniającego się, że idea posłannictwa własnego narodu, zaznaczająca się w każdej romantycznej literaturze, tutaj została wyolbrzymiona i przyjęta jako najważniejszy składnik światopoglądu.

Dalszym krokiem na tej drodze były już akcje takich działaczy, jak F. I. Jahn, głoszących potrzebę nie tylko politycznego zjednoczenia, lecz także rozprzestrzenienia się narodu niemieckiego[74]. Wszystkie tego rodzaju idee były troskliwie pielęgnowane i podsycane przez zachowawcze rządy pruskie, początkowo wrogie działalności patriotów, ale stopniowo coraz pełniej wyzyskujące ją do własnych celów. Nic dziwnego, że wzrastający i działający w takiej atmosferze przedstawiciele nauk humanistycznych ustawiali pod jej wpływem, świadomie czy podświadomie, problematykę swych badań. Językoznawstwo, historia, archeologia czy geografia człowieka uwzględniają w swych badaniach przede wszystkim etniczny aspekt widzenia, przy czym znaczna część rozpatrywanych zjawisk tłumaczona jest taką lub inną formą działalności germańskiej. Z drugiej strony te w ostatecznym celu polityczne zadania nauki niemieckiej spotkały się rychło z coraz energiczniejszą kontrakcją badaczy krajów bądź jak Polska czy Czechy zagarniętych, bądź jak Francja czy Rosja zagrożonych przez cesarstwa niemieckie. Rozpoczęła się długotrwała naukowa wojna, wyraźnie zaznaczona w ówczesnych studiach osadniczych, prowadząca wprawdzie nieraz do cennych odkryć czy ujęć syntetycznych, w ostatecznym jednak wyniku powodująca zniekształcenie całościowej problematyki badań.

WPŁYW POTRZEB ROZWOJOWYCH DYSCYPLIN BADAWCZYCH NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ BADAŃ OSADNICZYCH

Bardzo ważnym czynnikiem rozwoju ilościowego i jakościowego studiów osadniczych były szybko narastające potrzeby warsztatu badawczego w różnych dziedzinach badań nauk geograficznych, historycznych i społecznych. Daje się zauważyć wyraźną korelację między zachodzącym tam rozwojem metodycznym a rozwojem analizy osadniczej.

NAUKI GEOGRAFICZNE A BADANIA OSADNICZE

Zbieżność rozwoju analizy osadniczej z rozwojem nauk geograficznych jest tak widoczna, że nie potrzeba jej podkreślać. Badania osadnicze wiązały się tam z postępem badań, które wykształciły się z XVIII-wiecznej geografii statystyczno-politycznej i wczesnej geografii regionalnej, przyjmując w XIX w. nazwę geografii człowieka lub antropogeografii[75]. Podstawowymi przyczynami ich utworzenia się były: 1 — zachodzące na przełomie XVIII i XIX w. przemiany całej geografii, która „z nauki czysto opisowej przekształciła się w naukę genetyczną, usiłującą wyjaśnić przyczyny zróżnicowań przestrzennych zjawisk przyrodniczych oraz działalności człowieka, które można zaobserwować na powierzchni Ziemi"[76]; 2 — dążenia różnych, liczących się środowisk humanistycznych (fizjokraci, encyklopedyści francuscy, filozofowie i historycy tacy jak J. G. Herder i A. Heeren) do wykorzystania materiałów geograficznych w ekonomii, historii czy nowej nauce o społeczeństwie ludzkim. Podstawy ogólnej problematyki geografii człowieka nakreślił w 1 połowie wieku XIX K. Ritter, badający środowisko geograficzne z punktu widzenia antropocentrycznego i historycznego[77], rzeczywisty twórca tej gałęzi nauki, choć nazwę antropogeografii nadał jej dopiero F. Ratzel. Wszystkie późniejsze ujęcia geografii człowieka, określanej obecnie także jako geografia ekonomiczna[78], nawiązywały w taki czy inny sposób do orientacji ritterowskiej. Założenia poznawcze i pozycja metodyczna tej części geografii były przedmiotem wielu sporów[79]. Mimo to geografia człowieka, poczynając od 2 połowy XIX w., nieustannie i szybko rozwijała się, tworząc coraz nowsze specjalizacje[80], a w ostatnich dziesiątkach lat zdystansowała pod względem ilościowym i metodycznym grupę dyscyplin geografii fizycznej. Nie ulega wątpliwości, że jej postępowanie badawcze musiało się opierać na szeroko rozumianej analizie osadniczej. Konieczność bowiem stosowania tej analizy zachodzi wszędzie tam, gdzie rezultaty działalności przestrzennej człowieka ujmuje się jako przejaw istnienia pewnych złożonych układów społeczno-kulturowych, a więc gdzie chodzi o układy elementów kulturowych powiązanych funkcjonalnie (wieś, miasto, sieć zasiedlenia czy sieć komunikacyjna pewnego regionu, kompleksy: przemysłowe, rolnicze czy turystyczno-wypoczynkowe, zakres aktywności przestrzennej jakiejś grupy społecznej, zjawiska wyznaczające cykl pewnej działal-

[73] Sprawy te przedstawia bardzo dobrze Cocchiara 1971, rozdz. X–XIII.

[74] Cocchiara 1971, s. 231–235.

[75] Leszczycki 1975, s. 85–91.

[76] Dziewoński 1968, s. 5.

[77] Por. tu teksty prac Rittera przytoczone przez Babicza (Przegląd zagranicznej literatury geograficznej 1965, z. 3, s. 13–41).

[78] Chodzi o porównanie ogólne. Dokładne zakresy obu terminów nie pokrywają się w pełni. Por. Kiełczewska-Zaleska 1958, s. 403 n.

[79] Zob. np. Leszczycki 1962; Isaczenko 1975.

[80] Leszczycki 1962; 1966; 1973; 1975, rozdz. I i IV, tam dalsza literatura.

ności ludzkiej, np. sezonowych wędrówek pasterskich czy dojazdów do pracy w pewnym regionie, itp.) i o relacje między tymi układami a miejscowym środowiskiem.

W omawianej grupie nauk pojęcia: „analiza geograficzna" i „analiza osadnicza" pokrywają się, a nazwę „badania osadnicze" ograniczono tam do węższego przedmiotowo zakresu — do analizy miast, wsi oraz innych stałych i niestałych form siedzib ludzkich. Początek takiej terminologii dał E. Ratzel, zamieszczając w 2 części swej *Anthropogeographie* osobny rozdział o osadnictwie, poświęcony omówieniu osiedli wiejskich i miast.

NAUKI SPOŁECZNE A BADANIA OSADNICZE

Zbieżność rozwoju badań osadniczych i niektórych nauk społecznych, w pierwszym rzędzie socjologii i etnografii z etnologią[81], nie była tak duża jak w geografii, choć również była powiązana z tworzeniem bardziej całościowego postępowania badawczego. Jego formowanie w tych naukach dokonywało się niejako od dwu stron: oddolnie — poprzez opisy konkretnych zbiorowości ludzkich i ich środowisk, początkowo dyletanckie, nie uporządkowane, stopniowo uściślające swe informacje; odgórnie — poprzez rozważania teoretyczne, z biegiem czasu konkretyzujące swe twierdzenia w takim stopniu, że stały się porównywalne z wynikami obserwacji[82]. O rozwinięciu socjologicznych badań monograficzno-terytorialnych z prostych opisów środowisk społecznych, ukazujących się w Anglii od końca XVII, a we Francji od początku XIX w., pisaliśmy już poprzednio; podobnie przeanalizowaliśmy na przykładzie prac polskich pierwsze fazy formowania się etnograficznych monografii kultury ludowej. Tutaj trzeba jeszcze przypomnieć, że o ile żywsze zainteresowania ludem wiejskim Europy datuje się od czasu preromantyzmu[83], to relacje o ludach zamorskich sięgają XVI w.[84], a w XVIII dostarczały materiałów do bardzo poczytnych prac porównawczych (przede wszystkim J. F. Lafitau, z innych Ch. de Brosses, J. Kraft, J. N. Demeunier, N. S. Bergier[85]), wywierających duży wpływ na pisarzy Oświecenia. Podobne, ogólnie biorąc, cechy budowy większości opisów w przytoczonych tu nurtach relacji wynikały z faktu, że najłatwiejszym ujęciem zebranych obserwacji było ujęcie przestrzenne, terytorialne. W ówczesnych warunkach pracy i przy ówczesnej wiedzy o przedmiocie był to najbardziej efektywny sposób podejścia do materiałów, zapewniający stosunkowo najpewniejsze i najpełniejsze przedstawienie opisywanego zbioru zjawisk[86]. Także i w rozwoju tego rodzaju prac w zakresie tematyki socjologicznej, jak i etnograficznej nie można stwierdzić żadnych zasadniczych różnic[87].

Proces formowania bardziej całościowego postępowania badawczego zachodził szybciej w socjologii. Związanie nurtu „lustracji społecznych" z rozważaniami teoretycznymi następujące, jak już podkreślano, w 2 połowie XIX w. podporządkowało te prace ogólnym wymogom rozwojowym warsztatu badawczego nowej nauki. Metoda monograficzna i wykorzystywanie materiałów statystycznych były wówczas dwoma głównymi sposobami zdobywania informacji, uzupełniającymi się wzajemnie, przy czym zadaniem pierwszej stało się bardziej szczegółowe i kompleksowe rozpatrywanie wybranych społeczności, a tym samym weryfikacja analizy statystycznej w zakresie badanych zagadnień. Następuje silny wzrost zainteresowania badaniami monograficznymi dotyczącymi nie tylko zbiorowości miejskich, lecz także wiejskich. We Francji np. kontynuatorzy Le Playa poświęcają wiele wysiłku na udoskonalenie dotychczasowych opracowań wiejskich zbiorowości terytorialnych[88], propagują też plan pokrycia całego kraju gęstą siecią monografii gmin wiejskich[89]. „Bardzo poważnym i samodzielnym ośrodkiem monografii skupień wiejskich była Rosja... Tutaj prace tego rodzaju były dokonywane przede wszystkim przez siły naukowe, będące na usługach samorządu terytorialnego i powstawały równorzędnie z rozwojem statystyki, dotyczącej szeregu zjawisk i procesów, odbywających się w łonie wsi rosyjskiej..."[90]. Przejawem tej samej orientacji badawczej był też plan badań monograficznych wsi polskich, przedstawiony przez F. Bujaka w pierwszych latach XX w.[91]

[81] Zwanej także antropologią społeczną lub kulturową, ostatnio w Polsce etnografią powszechną. Por. FRANKOWSKA 1969, s. 103, tam dalsza literatura.

[82] Zob. bardzo istotne uwagi WALIGÓRSKIEGO 1973, s. 108.

[83] Por. np. COCCHIARA 1971, s. 150 n.; *Historia* 1973, s. 41 n. (Posern-Zieliński).

[84] MOSZYŃSKI 1958, s. 137–139; WALIGÓRSKI 1973, s. 70. O wartości źródłowej niektórych z tych relacji świadczy wymownie cenne studium FRANKOWSKIEJ 1967.

[85] MOSZYŃSKI 1958, s. 145–147; WALIGÓRSKI 1973, s. 93, 107, 108.

[86] Por. np. ADAMUS 1959; *Kurpie* 1962, s. 21–34 (Kutrzeba-Pojnarowa); BURSZTA 1967; 1969.

[87] Tyle że przy ówczesnych obserwacjach społecznych chodziło zwykle o poznawanie układów prostszych i ściślej określonych, co ułatwiało przeprowadzenie dalszej fazy badań — porównania wyników kilku opracowań monograficznych dotyczących podobnych zbiorowości. Szersze zazwyczaj ujęcia — w których etnografowie interesujący się zarówno plemionami pierwotnymi, jak i kulturą ludową własnego narodu usiłowali opisać jak najwięcej zjawisk kulturowych — a także mniej jasno zarysowane cele poznawcze utrudniały jednemu badaczowi przeprowadzenie analizy porównawczej kilku obserwowanych zbiorowości w celu ustalenia powtarzających się w nich układów społeczno-kulturowych.

[88] Zalecanym schematem badań była słynna „nomenklatura" opracowana przez H. de Tourville'a. Szerokie zastosowanie znalazł też wzór monografii ogłoszony przez E. Cheyssona w 1895 r.

[89] Jednym z najgorliwszych propagatorów tych prac był P. du Maroussem. Zob. ŻABKO-POTOPOWICZ 1933, s. 74–78; BUJAK 1976, t. 1, s. 512–514.

[90] ŻABKO-POTOPOWICZ 1933, s. 79.

[91] Por. BUJAK 1976, t. 1, s. 108 n. (uwagi Madurowicz-Urbańskiej), oraz NOWAKOWSKI 1964, tam dalsza literatura.

Ukształtowanie socjologii jako samodzielnej dyscypliny zapoczątkowało więc istotne przekształcanie się charakteru opracowań monograficznych. Analizowana zbiorowość terytorialna zaczyna tam być traktowana „nie tylko jako przedmiot badań, lecz również jako pole badań"[92], których coraz ściślej określone zadania wyznaczane są przez najbardziej aktualne potrzeby całościowej problematyki poznawczej socjologii.

W etnografii z kolei pełniejsze powiązanie nurtów badań terenowych i teoretycznych nastąpiło znacznie później, dopiero w bieżącym stuleciu. Przyczyną tego w dużym stopniu był panujący w etnologii w latach sześćdziesiątych-osiemdziesiątych XIX w. ewolucjonizm klasyczny. Jego główni przedstawiciele nie prowadzili w ogóle (z wyjątkiem najmniej z nich typowego Morgana[93]) badań terenowych, a tylko nieliczni (Tylor, Bastian) znali opisywane ludy z pobieżnej autopsji. Ogólne cele, założenia i metody poznawcze ewolucjonistów klasycznych[94] wykluczały też potrzebę użytkowania przez nich analizy osadniczej. Zamierzenie zrekonstruowania form rozwojowych wszystkich elementów kultury ludzkiej, każdego osobno, było imponujące, ujawniało jednocześnie mechanistyczne podejście do kultury jako całości. Była to próba klasyfikacji wzorowana „na taksonomii przyrodniczej, na metodach wypracowanych jeszcze w XVIII wieku przez takich uczonych, jak Linneusz czy Buffon. Wedle tych wzorów... usiłowano poklasyfikować obrządki, wierzenia i praktyki, o których informacje napływały z terenu. Informacje te uzyskane... w oparciu o kwestionariusze opracowane przez badaczy ewolucjonistów, zazwyczaj były pozbawione naturalnego kontekstu i podane bez próby interpretacji w odniesieniu do kultur, do których naturalnie należały. Układem odniesienia były... stadia i podziały, konstruowane przy biurku przez badaczy..."[95].

Taka postawa poznawcza, znajdująca aprobatę w czasach pozytywizmu, w latach dziewięćdziesiątych XIX w. stała się już anachronistyczną wobec postępów geografii, socjologii i historii, akcentujących silnie konieczność uwzględnienia przy rozpatrywaniu zjawisk ich realnych kontekstów: geograficznego, społeczno-kulturowego i historycznego, podbudowanych odpowiednią dokumentacją. W tym czasie mamy też już do czynienia z powolnym narastaniem krytyki oddolnej ewolucjonizmu klasycznego, z początkami „buntu inteligentnych badaczy, mających do czynienia z żywymi ludźmi w egzotycznym terenie, przeciwko biurkowym koncepcjom teoretyków"[96]. Zaczyna się w etnologii długi okres sporów teoretyczno-metodycznych, dochodzenia do nowych lub zmodyfikowanych orientacji poznawczych (kierunki dyfuzjonistyczne, szkoła monograficzno-historyczna, funkcjonalizm, ewolucjonizm krytyczny, morganizm), prowadzących ostatecznie mimo wszystkich popełnionych błędów i niekonsekwencji metodycznych do stworzenia pełnego łańcucha postępowania badawczego — od krytycznie prowadzonych badań terenowych do teoretycznych uogólnień. Oddzielne dotychczas nurty: terenowy etnograficzny i teoretyczny etnologiczny, zaczęły się wzajemnie przenikać, a to powodowało m. in. rozbudowę metodyki badań terenowych, w tym także monograficzno-terytorialnych, które w ogólnym postępowaniu badawczym nauk etnograficznych zajęły znacznie ważniejszą pozycję niż w badaniach socjologicznych. Te przemiany zaznaczyły się wyraźniej dopiero w 2 dziesięcioleciu XX w.

W omawianym tu czasie lat osiemdziesiątych-dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia zachodziły w pracach etnologicznych te zmiany, które najłatwiej było wprowadzić, mianowicie uwzględnianie w rozważaniach aspektu geograficznego. Znaczeniu tego aspektu w ówczesnych opracowaniach sprzyjała rosnąca fala determinizmu geograficznego, a także przestrzenne ujmowanie zjawisk w językoznawstwie (omówione poniżej). Głównym jego heroldem stał się Ratzel, głoszący w swych kolejnych pracach (1882; 1885–1888; 1897a) konieczność: 1 — zajmowania się wpływem środowiska przyrodniczego na kultury ludzkie; 2 — uwzględniania wielkiej roli w samym rozwoju poszczególnych kultur, kontaktów między ludami w przeszłości, migracji i przesiedleń sprzyjających wzajemnemu przejmowaniu różnych elementów; 3 — wprowadzenia metody geograficznej do badań etnograficznych. Badania Ratzela kontynuował jego uczeń L. Frobenius (1898), wskazujący na istnienie wynikających z zapożyczeń podobieństw nie tylko między poszczególnymi elementami kultury, lecz także pomiędzy całymi kompleksami kulturowymi.

Zapoczątkowany przez ratzelowską antropogeografię zwrot w ogólnych ujęciach materiałów etnograficznych polegał głównie na posługiwaniu się nie tyle pełną analizą osadniczą, ile raczej metodą kartograficzną[97]. Szerokie jednak wprowadzenie tej metody do analizy informacji źródłowych i podkreślanie znaczenia aspektu geograficznego w badaniach były dobrym punktem wyjścia do odkrywania pewnych przestrzennie powiązanych kompleksów zjawisk, a rozpatrywanie tych ostatnich, w wypadku także ich historycznej i funkcjonalnej łączności, prowadziło już do badań osadniczych.

BADANIA OSADNICZE W HISTORIOGRAFII

W historiografii do podjęcia studiów osadniczych skłaniały dwie zasadnicze potrzeby badawcze. Pierwsza z nich wynikała z coraz obficiej rosnących materiałów

[92] Topolski 1966, s. 429.

[93] Por. przyp. 63, a także Szczepański 1967, s. 149 n.

[94] Lutyński 1956, rozdz. V–VIII; Moszyński 1958, s. 71–78, 148–164; Waligórski 1973, rozdz. VI.

[95] Waligórski 1973, s. 147.

[96] Moszyński 1958, s. 81.

[97] Pełną analizą osadniczą posługiwała się dopiero przy opracowywaniu większych regionów szkoła monograficzno-historyczna antropologii amerykańskiej.

źródłowych, w tym kartograficznych, ikonograficznych, pisanych, m. in. zawierających opisy bądź graficzne przedstawienie dawnych osiedli, miast, dróg i innych obiektów działalności ludzkiej, opisy środowiska przyrodniczego i gospodarki ludzkiej — jednym słowem źródła wymagające nie tylko chronologicznej i rzeczowej klasyfikacji, lecz także uporządkowania w pewne kompleksy przestrzenne[98]. Potrzebom tym wychodziły na przeciw wydawnictwa tego typu, jak powstałe w 2 połowie XIX w. (wydawane zresztą do dziś) atlasy historyczne, pomyślane jednak jako ilustracja do dziejów politycznych[99], stąd też wykorzystujące tylko niewielką część nagromadzonego materiału, dalej rozmaite opracowania geograficzno-historyczne[100], monograficzne opisy terytorialne, kronikarskie prezentacje dziejów miejscowości czy regionów[101], wreszcie słowniki geograficzno-historyczne, zawierające uporządkowane według miejscowości różnorodne źródła (historiograficzne, archeologiczne, informacje o nazwach miejscowych, dane z etnografii itp.). Przykładem może być 16-tomowy *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* wydany pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego w Warszawie w latach 1880—1914. W pierwszych dziesiątkach 2 połowy XIX w. rośnie, zwłaszcza na Zachodzie, liczba takich wydawnictw, jak dawne lustracje, inwentarze, księgi poborowe, materiały katastralne i inne[102]. Tego rodzaju edycje źródłowe zaliczyć należy do najcenniejszych osiągnięć badaczy XIX w. Można zaryzykować twierdzenie, że falę historycznych opracowań osadnictwa, pojawiających się przy końcu ubiegłego i na początku bieżącego stulecia, poprzedziła wzbierająca o kilkadziesiąt lat wcześniej fala tego typu wydawnictw źródłowych.

Z tą pierwszą oddolną niejako potrzebą badawczą zbiegła się druga, wynikająca już ze stałego poszerzania zakresu problematyki poznawczej historiografii, z obejmowania badaniami coraz liczniejszych zjawisk kulturalnych, w czym można widzieć reakcję historyków na dokonujące się wokół nich przemiany kulturowe i światopoglądowe czy nowe odkrycia naukowe. Nie zawsze szło to w parze z pogłębieniem problematyki i jasnym rozumieniem badanych zjawisk[103], co wypływało z ogólnej sytuacji metodologicznej historiografii, którą charakteryzował brak istotniejszego postępu metodycznego na wyższych etapach postępowania naukowego[104]. Nadal dominuje erudycyjno-genetyczny sposób podejścia do materiału źródłowego i dominacji tej nie naruszyło zasadniczo ani ukształtowanie się w latach 1848–1867 teorii socjalizmu naukowego, prezentującego dialektyczną refleksję poznawczą[105], ani tworzenie się przy końcu XIX w. refleksji strukturalnej, ani wreszcie zachodzące w ubiegłym stuleciu doniosłe przemiany gospodarczo-społeczne i naukowe, z czym wiązał się szybki postęp nauk przyrodniczych, a ze społecznych — ekonomii i socjologii.

Rozwój XIX-wiecznej historiografii polegał na wspomnianym wydatnym poszerzeniu horyzontu i zróżnicowaniu rodzajów obserwacji przez doskonalenie niższych etapów procesu badawczego, m. in. rozwinięcie metod pośredniego ustalania faktów. Szerzenie nowych wzorów postępowania badawczego odbywało się poprzez szerokie naśladowanie opracowań tworzonych przez badaczy wybitnych, którzy różniąc się swymi zainteresowaniami, ideologią, środowiskiem w tym byli do siebie podobni, że przenosili uwagę ze zjawisk jednostkowych na masowe, obejmowali badaniami nowe rodzaje zbiorowości i instytucji ludzkich, nowe dziedziny zjawisk gospodarczych, społecznych, kulturowych, demograficznych, geograficznych, cechowała ich zatem pewna integralność spojrzenia na społeczeństwo ludzkie i jego środowisko[106]. Twórczość kilku pokoleń owych wybitnych badaczy kierowała więc stopniowo prace historiograficzne na nowe, szersze zadania. Część badaczy mówiła wprost o odkrywaniu praw rozwoju społecznego. Powodowało ono m. in. zajęcie się strukturą przestrzenną dawnych społeczeństw i rodzajem ich środowiska, co prowadziło bądź do bezpośrednich badań osadniczych[107], bądź też do takich studiów pobudzało[108]. Główną

[98] Por. uwagi Labudy 1953, s. 5 n.

[99] Zob. np. Dahlmann, Waitz 1931, nr 270 n.

[100] Arnold 1929; Curschmann 1916; Dahlmann, Waitz 1931; Freeman 1882; Friedrich 1908; Kötzschke 1906; Kretschmer 1904; Labuda 1953; Mirot 1930; gdzie dalsza literatura.

[101] Przykłady tego typu prac polskich podaje Adamus 1959, s. 198 n.

[102] Takich jak cytowane opracowania Meitzena 1863, Meitzena i Grossmanna 1868–1908. Ze współczesnych opracowań polskich trzeba wymienić publikacje A. Pawińskiego i A. Jabłonowskiego wychodzące w ramach serii Źródła Dziejowe od 1875 r., a zwłaszcza wydawane od 1883 r. księgi *Polska XVI w. pod względem geograficzno-historycznym*. Por. też Kula 1963, s. 95 n., gdzie dalsza literatura.

[103] Por. tu uwagi Kuli (1963, s. 20–26) o wynikach poznawczych tzw. „nowszej szkoły historycznej" w zakresie dziejów gospodarczych.

[104] Por. Topolski 1968, rozdz. VI i VII.

[105] Topolski 1968, s. 91 i rozdz. IX.

[106] Badaczy tych wymieniliśmy wyżej przy okazji omawiania rozwoju problematyki związków między człowiekiem a przyrodą oraz struktury społeczności ludzkich.

[107] Np. badania nad pierwotnym ustrojem społeczności wiejskich bądź zainicjowane m. in. przez Lamprechta (1885–1886) prace o kulturze materialnej.

[108] Przykładem mogą być koleje prac badawczych nad dziejami miast, pobudzone na zachodzie Europy jeszcze w 1 połowie XIX w. twórczością takich badaczy, jak Sismondi, Thierry, Guizot, a zwłaszcza Fustel de Coulanges. Historia miast i zbiorowości miejskich, rozwijając się w różnych kierunkach, dochodzi w 2 połowie tego stulecia do zagadnienia genezy miast średniowiecznych środkowej Europy, rozwiązywanego początkowo na podstawie studiów prawno-historycznych. Następnie w toku coraz żywszej dyskusji nad tzw. kolonialną teorią powstawania miast słowiańskich, sformułowaną głównie przez C. Grunhagena i R.

przyczyną powodującą podejmowanie studiów osadniczych były jednak nie tyle potrzeby poznania struktury przestrzennej badanych układów, ile nadzieja uzyskania brakujących informacji metodą pośredniego ustalania faktów. Charakterystyczne, że najwcześniej i w największym zakresie rozwijała studia osadnicze mediewistyka[109], odczuwająca największy deficyt źródeł pisanych.

Mówiąc o czynnikach sprzyjających kształtowaniu się badań osadniczych, wspomnieć trzeba także o zmianach zachodzących w 4 ćwierci wieku XIX w językoznawstwie. Wywarły one duży wpływ na uświadomienie sobie przez historyków, archeologów i etnografów doniosłości aspektu przestrzennego w badaniach. W roku 1875 J. Schmidt ogłasza teorię, znaną później jako teoria fal językowych, a w 1876 G. Wenker rozpoczyna opracowanie językowego atlasu Niemiec — imprezy podjętej następnie także w innych krajach. „Mnóstwo znaczniejszych i pomniejszych językoznawców rzuciło się po prostu do śledzenia przebiegu fal językowych względnie granic tych fal, ich krzyżowania się wzajemnego i tworzenia przez nie najrozmaitszych kombinacji, jednym słowem — całej ich, fascynującej niejednego, gry"[110]. Ich ówczesne sukcesy badawcze wywarły głębokie wrażenie na przedstawicielach innych nauk historyczno-społecznych i spowodowały dążność do wprowadzania ujęć przestrzennych, posługiwania się metodami kartograficznymi, co w dalszej konsekwencji sprzyjało rozwijaniu analizy osadniczej w ich własnych dyscyplinach. Jak wielkie to było wrażenie, uprzytomnimy sobie, przypominając ówczesną pozycję językoznawstwa w naukach humanistycznych, a także wagę przywiązywaną wówczas do zagadnień etnicznych w naukach historycznych. Sukcesy metodyczne językoznawców w końcu XIX w. odbiły się więc bardzo silnie na ówczesnych środowiskach humanistycznych, rozpropagowując tam idee przestrzennej analizy zjawisk jako znakomitego sposobu ułatwiającego rekonstrukcję ważnych przemian historycznych, co z jednej strony dodatkowo pobudziło zainteresowania dziejami dawnego zasiedlenia, a z drugiej wzmocniło jednak błędne, bo zbyt jednostronne, formułowanie problematyki badań osadniczych w historii.

FORMOWANIE SIĘ ANALIZY OSADNICZEJ W ARCHEOLOGII

Powiązanie rozwoju analizy osadniczej (w szerokim jej rozumieniu) z rozwojem archeologii i prahistorii polegało na dwu zasadniczych zależnościach. Po pierwsze żadna chyba z dyscyplin humanistycznych nie ma tak bliskich i licznych powiązań z naukami przyrodniczymi, jak archeologia. Te powiązania zaznaczyły się już w początkowym okresie jej powstawania, kiedy pierwsi badacze paleolitu kierują się wskazówkami wiedzy geologicznej, a geolog Ch. Lyell przytacza decydujące, geologiczne dowody przemawiające za autentycznością kwestionowanych odkryć Bouchera de Perthes[111]. Od początku były to zresztą zależności wzajemne. Te same bowiem odkrycia w toczonej wówczas przez przyrodników polemice były ważnym argumentem przemawiającym za uznaniem ewolucyjnych przemian biosfery, a archeologia stała się od tego czasu dyscypliną niezbędną dla poznania dziejów czwartorzędu. Nie trzeba dodawać, że zasadniczym sposobem łączenia i porównywania wyników obserwacji terenowych może być tylko analiza osadnicza, w której badacz musi operować szerokim i zróżnicowanym zbiorem informacji, a szczególnie dużo uwagi powinien poświęcić sprawom środowiska przyrodniczego oraz związkom łączącym badaną społeczność ludzką z tym środowiskiem.

Druga zależność wynika ze specyfiki uzyskiwania informacji na podstawie odkrytych w ziemi pozostałości działań ludzkich. Ilość i jakość wiadomości zależą w niej nie tylko od ilości i rodzaju znalezisk, lecz przede wszystkim od możliwie najpełniejszego, prawidłowego zaobserwowania wszelkich relacji rzeczowo-przestrzennych, w jakich znaleziska pozostawały w momencie odkrycia. Relacje te bowiem stanowią jedyną podstawę do przeprowadzenia przez badaczy: 1 — krytycznej oceny odkrytego zespołu znalezisk w celu wyeliminowania ewentualnych deformacji, jakim uległ on w czasie między powstawaniem warstwy kulturowej a odkryciem[112]; 2 — analizy „oczyszczonego" w ten sposób zespołu w celu ustalenia działań ludzkich, których jest pozostałością, a więc osiągnięcia właściwego wyniku badań. Przypomnijmy od razu, że zasadniczym celem prahistorii — nauki, na której potrzeby pracuje w pierwszym rzędzie archeologia jako dyscyplina pomocnicza — jest poznawanie struktury i dynamiki układów kulturowych w pradziejach oraz określenie na tej podstawie prawidłowości rządzących przemianami tych układów.

Zasadniczą płaszczyzną odniesienia, wiążącą postępowanie badawcze archeologii i prahistorii, jest grupa społeczna i rezultaty jej działania[113]. W materiałach archeologicznych najłatwiej wydzielić pozostałości różnych grup ludzkich na podstawie lokalizacji czasowo-przestrzennej. Prahistoria z kolei zajmuje się wcześniejszymi stadiami cywilizacji ludzkiej, kiedy rozmieszcze-

F. Kaindla, pojawiają się studia nad rozplanowaniem miast, od tej pory coraz bardziej rozbudowywane. Zob. Meier 1907; 1909; Maleczyński 1926; Tymieniecki 1955; Pazyra 1959; Kaczmarczyk 1961; Münch 1946; Topolski 1960/1961; Wędzki 1974; gdzie podana starsza literatura.

[109] Część prac, np. Wojciechowskiego 1873 czy Łuszczkiewicza 1880, reprezentowała wybitne jak na owe czasy osiągnięcia metodyczne.

[110] Moszyński 1958, s. 103.

[111] Eggers 1959, s. 56–58.

[112] Procesami deformacji warstw kulturowych, zachodzącymi w wyniku naturalnego i antropogenicznego niszczenia powierzchni stanowisk archeologicznych, zajął się ostatnio R. Mazurowski.

[113] Childe 1956, rozdz. I.

nie przestrzenne mogło jeszcze dość wiernie odbijać główne struktury gospodarcze, społeczne i kulturalne, a zasadniczymi jednostkami podziału ówczesnych społeczeństw były zbiorowości terytorialne. Jest to zbieżność zapewniająca harmonijne powiązanie postępowania badawczego archeologii i prahistorii, m. in. poprzez analizę osadniczą. Warto zauważyć, że z punktu widzenia metodologii formalna analiza relacji — wewnątrz badanych zespołów przebiegająca najpierw na poziomie etapów postępowania badawczego archeologii, a następnie na wyższych prahistorii — jest zasadniczo tego samego rodzaju, różni się natomiast wielkością analizowanego układu i złożonością struktury czynników, które należy uwzględnić. Przejście bowiem od ustalania zależności prostych do bardziej złożonych wiąże się z koniecznością obserwacji układów coraz wyższego stopnia, brania pod uwagę coraz większych i bardziej złożonych zespołów zjawisk. Zależność tę łatwo zauważyć w dotychczasowych dziejach badań. Tylko początkowo najbardziej elementarne spostrzeżenia opierały się na porównywaniu pojedynczych zabytków, wyrwanych z zespołu. Wypracowanie zasad typologii zrodziło już potrzebę analizowania małych, „zamkniętych zespołów" zabytków równoczasowych[114]. Przejęcie z geologii i udoskonalenie metody stratygraficznej unaoczniło w pełni doniosłość analizy rozmieszczenia pozostałości działań ludzkich in situ, w ramach warstwy kulturowej. W toku dalszego rozwoju archeologii, a później i prahistorii, zakres przestrzenny analizowanych zespołów powiększał się. Po pojedynczych grobach czy kurhanach obowiązkowy zakres analizy zaczęły wyznaczać granice całego cmentarzyska, po pojedynczych obiektach mieszkalnych — obszar całej osady czy grodziska; następnie nauczono się operować zespołem zjawisk w obrębie jednoczasowego zespołu osadniczego (kilku stanowisk składających się zwykle z cmentarzyska, osady lub paru osad oraz miejsc działalności produkcyjnej), później — pełnym zespołem znalezisk z jakiegoś okresu, odkrytych w obrębie jednego mikroregionu osadniczego, obejmującego cały zasięg działania przestrzennego społeczności lokalnej[115]. We wszystkich wymienionych przykładach typ analizy jest, generalnie biorąc, podobny, mimo że nie określamy mianem analizy osadniczej rozpatrywania relacji w ramach mniejszego obiektu — grobu czy pozostałości domostwa, lecz dopiero takież czynności prowadzone w granicach zespołów większych, od stanowiska poczynając.

Powyższe wyjaśnienia potrzebne są dla sprostowania dość powszechnego mniemania, według którego początki badań osadniczych w archeologii przypadają dopiero na przełom XIX i XX w., wiążąc się z tzw. osadniczo-archeologiczną szkołą G. Kossinny oraz badaniami J. L. Piča. Nie podejmowano wprawdzie wcześniej w systematyczniejszy sposób analiz większych prowincji kulturowych przy pomocy metod kartograficznych, ale rozwijano poszczególne prostsze elementy analizy osadniczej, której rozwój był organicznie związany z postępem badań archeologicznych.

Przekonać się można o tym po pobieżnym nawet zapoznaniu się z relacjami szerokiej rzeczy XIX-wiecznych, dziś przeważnie zupełnie zapomnianych badaczy. Treść tych na wpół amatorskich sprawozdań badawczych pokazuje, ile tam wśród pozornie mało wartościowego opisu ukrytych jest cennych, zwłaszcza dla badań środowiska kulturowego i przyrodniczego, spostrzeżeń. Uderza w nich odkrywcza pasja, z jaką ci pierwsi archeologiczni eksploratorzy starali się poznać i poprawnie udokumentować nie znane im kompleksy zjawisk; zastanawia nieraz dokładność opisu miejsca znaleziska i jego otoczenia, a także trafność spostrzeżeń, przeoczonych przez badaczy późniejszych, rozporządzających o tyle precyzyjniejszym aparatem obserwacyjnym. Zapewne etap badań mało jeszcze wyspecjalizowanych, ale jednocześnie bliskie kontakty ówczesnych archeologów z innymi dyscyplinami, takimi jak antropologia, etnografia, geografia, botanika, sprzyjał większej syntetyczności spojrzenia, co ułatwiało z kolei często zaobserwowanie relacji najistotniejszych. Badacze omawianego okresu zdawali sobie też sprawę ze wspomnianych wyżej dwu zależności badań archeologicznych: związku z naukami przyrodniczymi (docenianym szczególnie przez badaczy epoki kamienia) oraz konieczności prawidłowego uchwycenia warunków miejscowych znaleziska[116]. Rośnie też dość szybko suma doświadczeń z rozkopanych celowo obiektów. Podejmowanie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wykopalisk wielkich grodzisk czy miast, takich jak Bibracte, Alesia, Troja, prowadziło nie tylko do doskonalenia metody stratygraficznej, lecz także rozwijało metody analizy osadniczej większych osiedli, opartej na dokumentacji archeologicznej. Może jeszcze większe znaczenie miały doświadczenia gromadzone przez licznych, zorganizowanych w regionalnych czy krajowych towarzystwach, zbieraczy starożytności, stawiających sobie przede wszystkim zadanie inwentaryzacji miejscowych grodzisk, kurhanów czy innych łatwiej zauważalnych form stanowisk archeologicznych[117].

[114] Por. wyłożenie zasad i pojęć przez MONTELIUSA 1903.

[115] Omówienie tych spraw zob. u KURNATOWSKIEGO 1973, s. 14 n.

[116] Nie wymieniając znanych uczonych francuskich, skandynawskich, niemieckich czy polskich, którzy wydatnie przyczynili się do postępu metodyki archeologii w 2 poł. XIX w., wspomnimy tu rzadko cytowanego badacza angielskiego generała Pitt-Riversa zajmującego się początkowo badaniami etnograficznymi w koloniach (interesował się specjalnie rozwojem narzędzi w kulturach prymitywnych), a w ostatnich dziesiątkach XIX w. prowadzącego badania wykopaliskowe w Anglii (CRAWFORD 1953, s. 31–34). Jego założenia metodyczne i praktyczne, znakomicie jak na owe czasy udokumentowana praca badawcza są dobrym przykładem działalności charakteryzowanej generacji archeologów.

[117] Jeśli chodzi o tradycje polskie, wspomnieć trzeba chociażby

W drugiej połowie XIX stulecia pojawia się w krajach środkowej Europy coraz więcej inwentarzy grodzisk i map archeologicznych zabytków poszczególnych krajów czy prowincji, takich jak prace O. Schustera (1869), R. Behli (1888), G. Ossowskiego (1879–1888; 1881), A. Lissauera (1887), J. N. Sadowskiego (1877).

W tym okresie pokazywać się już zaczynają próby rozwiązywania szerszych zagadnień na podstawie pewnych elementów analizy środowiska przyrodniczego. Przykładem tego może być oryginalny pomysł J. N. Sadowskiego określenia starożytnych szlaków handlowych Polski i krajów sąsiednich drogą zestawienia znalezisk uważanych za importy i informacji pisarzy klasycznych z zasięgiem dawnych puszcz, bagien, miejsc łatwiejszych do przeprawy przez rzeki itp.[118] Do szerszych badań osadniczych zaliczyć można prace badawcze nad limesem rzymskim, prowadzone przy końcu XIX w. pod egidą Reichslimeskommission w Niemczech[119].

Ogólnie jednak biorąc, szersze opracowania osadnicze nie mogły się jeszcze rozwinąć, gdyż brakowało odpowiedniej liczby lepiej datowanych znalezisk. Dopiero przy końcu stulecia, kiedy ustalono zasadnicze zręby klasyfikacji chronologicznej, można było z większym powodzeniem postawić pytanie, jakich to zbiorowości ludzkich i jakich ich działań pozostałościami są określone z grubsza czasowo i wydzielające się przestrzennie grupy znalezisk. Niestety, panujący etnocentryzm podobnie jak w historiografii skierował główne zainteresowania poznawcze w niewłaściwym kierunku, powodując zadawanie pytań w kwestiach, na które za pomocą materiałów archeologicznych nie można było dać odpowiedzi.

KONIEC OKRESU FORMOWANIA SIĘ BADAŃ OSADNICZYCH

Jak już wspomniano, etap formowania się analizy osadniczej kończy się około 1890 r. Teraz należy krótko wyliczyć zbieżne wydarzenia, które za takim datowaniem przemawiają.

I tak w socjologii, najbardziej metodycznie zaawansowanej, notujemy ostateczne wykształcenie się w tym czasie metody monograficznej badań, będącej tam odpowiednikiem analizy osadniczej. We Francji wyznacza je ukazanie się pracy F. Le Playa w 1879 r. oraz rozbudowa jego założeń przez uczniów w wychodzącym w Paryżu od 1886 r. czasopiśmie „La Science Sociale"; w Anglii od 1886 r. Ch. Booth prowadzi badania nad ludnością Londynu; w innych krajach Europy następuje wyraźny rozwój badań zbiorowości terytorialnych.

W etnografii metoda prac monograficzno-terytorialnych była słabiej zaawansowana. I tam jednak można mówić o krystalizowaniu się pewnego wyraźniejszego wzoru badań jakiejś społeczności lokalnej czy pewnego regionu kulturowego w ostatnich dziesiątkach stulecia. Ilość tych badań wyraźnie wzrasta[120]. Znamiennym wydarzeniem było odbycie przez Boasa pierwszej, ściśle etnograficznej ekspedycji do Ziemi Baffina w latach 1883–1884. Jednocześnie zaznacza się kryzys klasycznych założeń ewolucjonizmu w etnologii, co w dalszej przyszłości ułatwi powiązanie badań empirycznych z teoretycznymi ujęciami kultury. Pierwsza faza przemian zaznaczyła się uwzględnieniem w opracowaniach etnologicznych aspektu geograficznego, propagowanego w niezmiernie wówczas głośnych pracach F. Ratzela.

Doniosły przełom zachodzi też w tych latach w naukach geograficznych. Jest to moment syntezy starszych idei ritterowskich z nowym obrazem świata, jaki dały wielkie odkrycia przyrodnicze, ukoronowane teorią Darwina, tezy filozoficzne pozytywizmu i ewolucjonizmu, w pewnych wypadkach także pewne przejęte przez niektórych geografów (Nałkowski) koncepcje materializmu dialektycznego, a jednocześnie moment konstrukcji nowych założeń poznawczych i metodycznych, mających wyznaczać dalszy rozwój nowej gałęzi geografii — antropogeografii. W tej nowej dyscyplinie, której założenia tworzyli w dużym stopniu niezależnie od siebie Ratzel, Vidal de la Blache i Nałkowski, jednym z zasadniczych zadań badawczych miało być badanie rozmieszczenia człowieka na ziemi i rezultatów jego działalności, a głównym celem — poznanie związków łączących człowieka z jego środowiskiem przyrodniczym.

W historiografii przypada na ten czas początek szerszego działania badaczy, nastawionych na poznanie całych zbiorowości ludzkich bądź całych terytorialnie określonych układów wytworów ludzkiej działalności gospodarczo-społecznej. Jest to jednocześnie moment zrozumienia przez większą liczbę badaczy korzyści poznawczych, jakie można odnieść z rozpatrywania relacji przestrzennych zjawisk, z wykorzystania zarówno dawnych źródeł kartograficznych, jak i z kartograficznych przedstawień materiałów statystycznych, toponomastycznych czy innych. Zachęty do takich ujęć dostarczały m. in. sukcesy posługujących się tymi metodami językoznawców.

o działalności Zoriana Dołęgi Chodakowskiego, wykonującego plany i mapy kurhanów i grodzisk (w latach 20. XIX w. zarejestrował on w płn. i wsch. Rosji ponad 7000 grodzisk i mogił), oraz o założonym w 1820 r. Towarzystwie Naukowym Płockim, a w 1840 r. — Towarzystwie Zbieraczów Starożytności Krajowych w Szamotułach. Głównym ich zadaniem była inwentaryzacja obiektów archeologicznych (Kostrzewski 1949; Abramowicz 1967).

[118] Sadowski 1876.

[119] Eggers 1959, s. 220.

[120] Warto podkreślić znaczny udział w tych badaniach, zwłaszcza w sensie jakościowym, badaczy polskich. Zob. *Historia* 1973, s. 172 n. (Sokolewicz), s. 277 i n. poz. 58, 68, 95, 96, 147, 148, 226, 241, 267 (Armon).

Archeologia wreszcie wyszła w tym czasie z okresu budowy metod użytkowanych w pierwszych etapach postępowania badawczego oraz zasadniczych ustaleń w klasyfikacji chronologicznej materiału; stała się zdolna do podejmowania bardziej systematycznych badań na terenie nieco większych obiektów osadniczych (osady, grodziska), a dysponując już liczniejszym zasobem określonych przestrzennie i czasowo znalezisk, mogła zastosować do ich analizy metody kartograficzne.

Od ostatniego dziesięciolecia XIX w. poczynając, termin „badania osadnicze", wprawdzie bardzo rozmaicie rozumiany przez przedstawicieli poszczególnych kierunków badawczych, wchodzi w szerokie użycie w naukach historycznych i geograficznych, co więcej — staje się terminem modnym, używanym przy każdej nadarzającej się okazji. Liczba opracowań osadniczych gwałtownie rośnie.

OKRES POWSTAWANIA GŁÓWNYCH KIERUNKÓW BADAŃ OSADNICZYCH (KONIEC XIX — DRUGIE DZIESIĘCIOLECIE XX w.)

Następny okres rozwoju badań osadniczych — decydujący dla ukształtowania się ściślejszych pojęć i metod oraz dla wykrystalizowania się głównych kierunków badawczych, kontynuowanych w 1 połowie XX w., a często po dziś dzień — obejmuje lata od ostatniego dziesięciolecia XIX do drugiego dziesięciolecia XX wieku. Jest to okres gwałtownego ilościowego rozwoju badań, szybkiego przyrostu publikacji i wyodrębniania się nowych dyscyplin geograficznych i historyczno-społecznych[121]. Jednocześnie cechuje te czasy nasilenie niepokoju poznawczego i fermentu metodycznego w tych naukach, wywołanych załamaniem się dotychczasowych, tak zdawałoby się pewnych koncepcji filozoficzno-poznawczych pozytywizmu, mających swe źródło także w zachodzącym szybko rozroście i specjalizacji badań.

Geografia, stając się coraz wyraźniej grupą wyodrębniających się nauk[122], ma kłopoty ze zdefiniowaniem zakresu swych badań, z określeniem ich przedmiotu i zadań, które wiązałyby wszystkie specjalności, oraz z ustaleniem swego miejsca wśród innych nauk. Toczy się zażarta dyskusja nad określeniem teoretycznych podstaw nauk geograficznych i ich struktury, nad wytyczeniem koncepcji poznawczych głównych kierunków badań. Charakterystyczna przy tym jest chwiejność i zmienność poglądów badaczy zabierających głos w dyskusji[123], wewnętrzne sprzeczności ich koncepcji oraz rozmijanie się teorii z praktyką badawczą. Ta sytuacja powoduje u niektórych autorów skrajny pesymizm badawczy. Zasadnicza polemika dotyczyła od początku sposobu ujmowania głównego problemu antropogeografii — poznawania związków człowieka z przyrodą. Poddawano w wątpliwość zasadność łączenia badań nad przyrodą i człowiekiem w jedną całość[124]. Stanowisko takie, wykluczające w ogóle możliwość rozważania związków między człowiekiem a przyrodą, podzielała jednak zdecydowana mniejszość badaczy. Temat ten należał do najbardziej absorbujących i opracowywanych tak przez geografów, jak przez historyków, etnologów czy socjologów[125]. W dyskusji między skrajnymi deterministami a ich przeciwnikami ci pierwsi początkowo przeważają. Jednokierunkowość ujmowania związków człowieka z przyrodą przez deterministów wzbudziła żywe sprzeciwy badaczy francuskich (szkoła Vidala de la Blache'a). Jednakże przywiązywanie nadmiernej wagi do wpływu środowiska przyrodniczego na społeczność ludzką jest charakterystyczną cechą całego tego okresu, ulegają mu nawet niektórzy badacze o przekonaniach marksistowskich. Inne ważniejsze kierunki ówczesnej geografii to problematyka i metody badań regionalnych, rozwijanych najżywiej we Francji, oraz rozmaicie rozumianych badań krajoznawczych, których główne szkoły tworzą się w Rosji i w Niemczech[126].

Podobne rozdarcie metodologiczne daje się zaobserwować w historii, przynajmniej wśród badaczy głębiej zastanawiających się nad procesem badawczym swej nauki. Ich refleksje cechuje sceptycyzm i negacja w stosunku do głównych założeń pozytywizmu: wartości poznawczych indukcyjnego gromadzenia faktów, uznania historii za naukę ścisłą, podobną do przyrodniczej,

[121] Warto przypomnieć, że były to czasy współtworzenia dwu generacji badaczy: starszej, która działalnością swą i dziełami podsumowywała niejako dorobek XIX w., wpływając w sposób zamierzony lub nie na rozwój analizy osadniczej (E. Reclus, P. Vidal de la Blache, F. Ratzel, F. Richtchofen, W. Nałkowski, A. Meitzen, K. T. Inama-Sternegg, K. Lamprecht, T. Korzon), i młodszej, rozpoczynającej twórczość naukową przy końcu XIX w. lub później, działającej niekiedy przez prawie całą połowę XX w. Ta ostatnia jednak w omawianym okresie ustaliła zasadnicze wytyczne swych dalszych prac (R. Gradmann, R. Blanchard, H. Bernhard, H. Hassinger, A. Hettner, O. Schlüter, R. Kötzschke, R. Krzymowski, K. Potkański, F. Bujak, C. Schuchhardt).

[122] Leszczycki 1975, s. 89.

[123] Takich jak W. M. Davis z USA, H. R. Mill i G. G. Chisholm z Anglii, A. Hettner i E. Banse z Niemiec, J. Brunhes i E. de Martonne z Francji, L. S. Berg z Rosji. Por. też Isaczenko 1975, s. 305–349.

[124] Skrajnie ujmował tę kwestię G. Gerland twierdząc, iż geografia jest nauką przyrodniczą, a to co jest związane z pobytem człowieka na ziemi należy do nauk historycznych. Por. Isaczenko 1975, s. 301 n.

[125] Por. tu Nowakowski 1927; Zaborski, Wrzosek 1939; Szczurkiewicz 1970, s. 108–130; Labuda 1953, s. 50 n., gdzie dalsza literatura.

[126] Wróbel 1965, s. 7–11; Isaczenko 1975, s. 325–349.

przyjęcia naturalnych praw postępu[127]. Załamanie się wiary w ideały pozytywizmu prowadziło do pesymizmu poznawczego w historii, lecz i do poszukiwania dróg ulepszenia badań historycznych. Wykształca się tzw. strukturalny wzór badań, opierający się na założeniu, że społeczeństwo ludzkie jest jakością odmienną od świata przyrody, wymagającą zasadniczo innego podejścia poznawczego, przy czym niezbędny jest integralny sposób ujęcia. Był to bezsprzecznie postęp w stosunku do czasów pozytywizmu, sprzyjający przy tym rozszerzeniu się analizy osadniczej. Słabą stroną refleksji strukturalnej był fakt, że jej twórcy, zdając sobie sprawę z doniosłości poznania struktury układu, nie byli jeszcze w stanie uchwycić jego dynamiki. Istniały wprawdzie już wtedy gotowe wzory refleksji dialektycznej, lecz przyjęcie ich nie było możliwe nie tylko ze względów klasowo-społecznych, lecz także dlatego, iż Marks zbyt znacznie wyprzedził swój czas, historiografia bowiem była „niedojrzała do przyjęcia wzorów dialektycznych"[128]. W sumie — konstruktywna część popozytywistycznych propozycji metodologicznych była mało przekonująca i mało przydatna dla szerokiego kręgu badaczy, którzy podchwycili przede wszystkim krytykę ścisłego, tak jak w naukach przyrodniczych, postępowania badawczego, a to tym bardziej iż go nie stosowali i nie mogli stosować[129]. W ówczesnej praktyce badawczej, zwłaszcza w krajach środkowej Europy, niewiele się zatem zmieniło. Determinizm etniczny wyznaczał nadal najważniejszą problematykę opracowań, m. in. także osadniczych.

Polem ścierania się różnych orientacji badawczych są w tym czasie nauki etnologiczne[130]. Obok powoli ustępującej, lecz wciąż jeszcze, zwłaszcza w początkach okresu, silnej młodszej generacji ewolucjonistów szybko zdobywa sobie zwolenników krytykujący tych pierwszych kierunek Ratzela i jego uczniów. Zarzucając ewolucjonistom jednostronność i podnosząc konieczność geograficznego ujmowania zjawisk, popadają oni z kolei w bardziej jeszcze schematyczną skrajność dyfuzjonizmu. Ten kierunek mimo widocznych błędów metodycznych zdecydowanie przeważał w państwach niemieckich, a w Anglii, Francji i Ameryce zyskuje tylko ograniczone i dość krótkotrwałe znaczenie. Krytyka ewolucjonizmu w tych krajach powstaje wśród etnografów — badaczy terenowych[131]. W Stanach Zjednoczonych od lat 1897–1902 można mówić o początkach tak wspaniale następnie rozwijającej się monograficzno-historycznej szkoły antropologii kulturowej[132]. We Francji rozwija się socjologiczna szkoła Durkheima, dająca ważny wkład teoretyczny do późniejszego funkcjonalizmu[133]. Istotną jego podstawą są jednak przede wszystkim liczne zamorskie ekspedycje etnograficzne.

W archeologii europejskiej na ten czas przypadają liczne systematyczniejsze próby dokonywania analiz większych regionów metodą typologiczną i kartograficzną. Zasady metodyczne tych operacji były takie same jak w etnologicznym dyfuzjoniźmie. Natomiast badania rzeczywiście doniosłe, m. in. dla doskonalenie archeologicznej analizy osadniczej, rozpoczęły się w Ameryce, prowadzone przez szkołę monograficzno-historyczną.

Powyższe uwagi o stanie głównych nauk stosujących analizę osadniczą pozwalają zdać sobie sprawę z rozmaitości tworzących się wówczas kierunków badań osadniczych. Entuzjazmowi, z jakim przystępowano do studiów osadniczych, odpowiadała wielka różnorodność zainteresowań i założeń poznawczych. Charakterystyczną cechą tego czasu jest minimalna liczba opracowań podejmowanych z przyczyn praktycznych, które tak wielką rolę odegrały poprzednio. W omawianym okresie problematyka dyscyplin prowadzących badania osadnicze zdążyła się już uniezależnić od stawianych im bezpośrednio na początku XIX w. praktycznych zadań, natomiast nie rozwinęła się i nie uściśliła w takim stopniu, by mogła stanowić podstawę jakichś badań stosowanych. Ukształtowane wcześniej pod wpływem rozmaitych potrzeb i odmiennych środowisk tradycje badawcze poszczególnych kręgów naukowych utrzymują się jednak w dalszym ciągu, oddziałując znacznie na kierunek badań i sposób rozwiązywania zagadnień.

BADANIA OSADNICZE W NIEMIECKICH, AUSTRIACKICH I SZWAJCARSKICH OŚRODKACH BADAWCZYCH

Wymienione środowiska naukowe zajmują w badaniach osadniczych przełomu XIX i XX w. niewątpliwie miejsce przodujące. Zadecydowały o tym nie tylko bogatszy niż gdzie indziej dorobek poprzedniego okresu, lecz także znaczna liczba młodych dynamicznych badaczy podejmujących nowe, bardziej skonkretyzowane zadania poznawcze. Dotyczyło to tak geografii, jak i historii, przy czym wiele prac, zwłaszcza z zakresu geografii historycznej czy badań nad przemianami krajobrazu, można zaliczyć do obu tych nauk.

Dynamicznie rozwija się nowa dyscyplina geografii człowieka — geografia osadnictwa. W jej problematyce

[127] Topolski 1968, s. 88 n.

[128] Topolski 1968, s. 91; Kmita 1973, s. 15–20.

[129] Stąd też nikłe stosunkowo skutki teorii postulowanych m. in. przez H. Berra, M. Webera czy G. Simmela (znajdujących większy oddźwięk dopiero w 2 ćwierci bież. w.) w porównaniu z entuzjastycznym przyjmowaniem tez idiografizmu, głoszonych przez W. W. Windelbanda i H. Rickerta.

[130] Moszyński 1958, s. 164, 167–181; Waligórski 1973, s. 196 n.

[131] Lutyński 1956, s. 189-199.

[132] Moszyński 1958, s. 173, 176.

[133] Tarkowska 1974, s. 29–79; Waligórski 1973, s. 254–258.

badawczej zarysowują się odmienne kierunki[134]. „Richtchofen a za nim również Hettner stają na stanowisku, iż przedmiotem badań geografii człowieka jest poznawanie stosunków i warunków geograficznych wiążących społeczeństwo ze środowiskiem geograficznym. W tym ujęciu przedmiotem badań geografii fizycznej jest zjawisko materialne — krajobraz, a geografii człowieka — stosunki, związki. Zdaniem Schlütera, przedmiotem geografii człowieka jest rozmieszczenie ludzi zgrupowanych w społeczeństwach oraz materialnych rezultatów ich działalności. Konsekwencją tego ujęcia jest ... wysunięcie na plan pierwszy fizjonomicznego badania krajobrazu... W ujęciu Hettnera geografia człowieka ma nieograniczony zakres i przedmiot badań... oraz ograniczony zakres wyjaśniających przyczyn (przyczyny geograficzne)..., w ujęciu Schlütera zakres i przedmiot badań jest ściśle ograniczony do zjawisk materialnych, zaś interpretacja genezy i przyczyn zjawisk nie jest ograniczona a priori do przyczyn geograficznych"[135]. K. Dziewoński uzupełnia powyższą charakterystykę stwierdzeniem, iż ujęcie Schlütera wymagało wykorzystania wyników innych nauk (ekonomii, historii), a jego niebezpieczeństwa wynikały z przywiązywania nadmiernej wagi do badań krajobrazu kulturowego, co prowadziło często do powierzchownych obserwacji, oraz z wprowadzenia do geografii założeń determinizmu etnicznego. Ważnym dla dalszych dziejów badań osadniczych momentem jest też dokonany przez Schlütera podział antropogeografii na geografię gospodarczą (*Wirtschaftsgeographie*), zajmującą się przemysłem i rolnictwem, geografię komunikacji lub wymiany (*Verkehrsgeographie*), badającą transport i handel, oraz geografię osadnictwa (*Siedlungsgeographie*), odgrywającą w jego koncepcji geografii człowieka dominującą rolę[136]. Podział ten prowadził w konsekwencji do zacieśnienia badań osadniczych, już i tak przez Ratzela zawężonych do analizy miejsc zamieszkania człowieka (1891, rozdz. III). Takie ograniczenie zakresu badań tylko do jednej dziedziny działalności człowieka — która aczkolwiek istotna dla wyznaczenia struktury przestrzennej jakiejś społeczności, była jednak zbyt wąska dla uchwycenia procesów decydujących o powstaniu tej struktury — prowadziło w pierwszym etapie do znacznego rozwoju prac osadniczych. Umożliwiało bowiem uściślanie obserwacji i dawało możliwość zastosowania metod matematycznych. W dalszym rozwoju jednak, powodując tracenie z pola widzenia całości środowiska geograficznego, zaciążyło ujemnie na badaniach osadniczych.

O ile usamodzielnienie się geografii osadnictwa przebiega szybko i łatwo, o tyle wyodrębnienie geografii rolnictwa natrafiało na większe trudności. Początkowo geografowie nie interesują się specjalnie tą dziedziną, a autorami pierwszych prac na ten temat[137] oraz artykułów postulujących problematykę i metody[138] są ekonomiści rolnictwa, wyraźniej dostrzegający potrzebę powstania takiej dyscypliny[139]. Obiektywne przyczyny zaistniałej sytuacji leżały chyba w tym, że o ile do uformowania geografii osadnictwa wystarczyło wydzielenie pewnej problematyki z badań ogólniejszych, a więc dokonanie łatwiej w nauce przychodzącej specjalizacji badań, to w przypadku geografii rolnictwa trzeba było niejako pójść pod prąd i integrować jej problematykę z oddzielnych zadań badawczych[140]. Rozwój tej dyscypliny wymagał praktycznego rozwiązania spraw trudnych, jak np. właściwe wykorzystanie i powiązanie wyników prac humanistycznych i przyrodniczych nie do ogólnych syntez, lecz na kolejnych etapach postępowania badawczego, o różnym stopniu przetworzenia informacji (metodologiczna sytuacja geografii rolnictwa przypomina pod wieloma względami sytuację postępowania badawczego w archeologii i prahistorii). Rozwiązać je łatwiej przy obecnym stanie rozwoju nauk geograficznych, natomiast w początkach XX w. było to bardzo trudne[141].

Żywo rozwija się na styku geografii i historii geografia historyczna. Dzieje jej zostały już przeanalizowane w polskiej literaturze przedmiotu[142], ograniczymy się więc do podania najważniejszych kierunków badań: 1 — uprawianego głównie przez geografów zwracających przede wszystkim uwagę na rekonstrukcję krajobrazu pod kątem potrzeb geografii[143]; 2 — inspirowanego przez Ratzela, dążącego do ogólnych syntez w duchu skrajnego determinizmu[144]; 3 — antropogeograficzno-historycznego, reprezentowanego przede wszystkim przez R. Gradmanna[145], a także Schlütera. Ostatni kierunek badań

[134] Richthofen 1908; Hettner 1895; 1902; Hassert 1907; Hassinger 1910, a przede wszystkim Schlüter, który rozprawami metodycznymi (1899a; 1899b, 1906a) oraz wzorową monografią Turyngii (1903) przyczynił się najbardziej do uformowania się tej dyscypliny. Por. Dziewoński 1956, s. 724–727.

[135] Dziewoński 1956, s. 724 n.

[136] Dziewoński 1956, s. 725.

[137] Engelbrecht 1883; 1898–1899; Krzymowski 1914.

[138] Bernhard 1915; Hillman 1911; Krzymowski 1911; 1916.

[139] Żabko-Potopowicz 1956, s. 38–43.

[140] Zob. uwagi Kostrowickiego 1973, s. 14.

[141] Tym bardziej godne zanotowania są uwagi profesora uniwersytetu w Zurychu H. Bernharda (1915, s. 179). Według niego, geografia rolnictwa, ujmując zagadnienia z punktu widzenia rozmieszczenia geograficznego winna przede wszystkim: 1 — badać stosunki osadnicze, przy czym geografia rolnictwa rozpatruje czynniki warunkujące osadnictwo, a geografia osadnicza bada je jako rezultaty oddziaływania czynników gospodarczych tkwiących w osadnictwie; 2 — analizować stosunki własnościowe dotyczące ziemi; 3 — badać kierunki gospodarstwa w rolnictwie; 4 — rozpatrywać posiłkowanie się podstawowymi czynnikami produkcji; 5 — obrazować podstawowe systemy gospodarcze.

[142] Arnold 1929; 1951; Labuda 1953; Dobrowolska 1947; 1953.

[143] Wimmer 1885; Kretschmer 1904; Knüll 1903; Götz 1904. Zadania tego kierunku określił najkrócej Beschorner (1906, s. 1 n.) nazywając go „historische Landschaftskunde".

[144] Hassinger 1931, tam dalsza literatura.

[145] Gradmann 1901; 1906; 1914.

uprawiała też szkoła geografii historycznej Friederichsena we Wrocławiu[146], podczas gdy inne szkoły (F. Curschmanna w Gryfii, W. Vogela w Berlinie i R. Kötzschkego w Lipsku), zajmowały się szerzej badaniami rozwoju zasiedlenia[147]. Ustalanie związków bądź różnic między poszczególnymi kierunkami i między pracami z zakresu geografii historycznej a badaniami historycznymi zasiedlenia stały się przedmiotem licznych dyskusji[148]. Mimo teoretycznego odróżniania opracowań geograficzno-historycznych i osadniczych w praktyce (np. w bibliografiach czy przeglądach) mylono je z sobą lub ujmowano razem. Panowała też wielka różnorodność poglądów na przedmiot, zadania i metody badań osadniczych, często zupełnie sprzecznych, których mimo czynionych wysiłków nie zdołano uzgodnić.

Na styku historii, urbanistyki i geografii rozwijały się badania nad dawnym rozplanowaniem miast, prowadzone w celu wyjaśnienia ich genezy[149]. Zapoczątkowały je u schyłku poprzedniego okresu prace F. G. Hahna i J. Fritza[150]. Niektóre stwierdzenia tego ostatniego badacza wywołały polemikę, przechodzącą następnie w ważną dyskusję nad wartością planu miasta jako źródła historycznego[151]. Studia nad rozplanowaniem miast są dobrym przykładem wzrostu roli analizy osadniczej w ogólnym postępowaniu poznawczym; instruujący jest obraz wzajemnych sprzężeń między wynikami studiów przestrzennych a rezultatami badań innych chronologiczno-rzeczowych zespołów zjawisk. Stopniowe doskonalenie analizy, uwzględnianie w niej coraz większej liczby elementów przestrzennych, widoczne jest wyraźnie w późniejszych pracach na ten temat[152]. Wzrost znaczenia omawianych studiów odbija się przede wszystkim na zwiększającej się szybko liczbie publikacji, nie przynoszących udoskonalenia metody, lecz dostarczających imponującej ilości materiałów[153]. Kilka zaledwie prac z końca XIX w. rozrasta się po niespełna dwudziestu latach w potężny kierunek badawczy, bez którego nie do pomyślenia byłyby studia nad początkami miast środkowoeuropejskich. I tu jednak zaciążył ujemnie determinizm etniczny, wpływający na ustawianie problematyki badań pod kątem zagadnień etnicznych i etniczno-politycznych, co odsuwało na plan dalszy rolę czynników gospodarczych i społecznych.

Nie charakteryzując wobec braku miejsca innych rodzajów studiów osadniczych, rozwijających się w ramach nauk historycznych[154], ani rekonstrukcji zasiedlenia dokonywanych na podstawie materiałów toponomastycznych[155], zatrzymamy się jeszcze nad badaniami osadniczymi, prowadzonymi w ramach nauk etnologicznych i archeologicznych.

Można by sądzić, że omawiany okres w etnologii zapewnił wyjątkowo sprzyjające warunki do rozwoju analizy osadniczej. Przecież Ratzel wprowadza do „nauki o ludach" metody geograficzne, podkreśla konieczność uwzględniania wpływu środowiska przyrodniczego, a także korzyści poznawcze płynące z analizy rozmieszczenia zjawisk. Operowanie przestrzennymi zbiorami zjawisk kulturowych rozwinęli jeszcze uczniowie Ratzela, przede wszystkim Frobenius, a twórcy teorii kręgów kulturowych: F. Graebner (1905) i B. Ankermann (1905), analizę wydzielonych przestrzennie kompleksów zaliczają do najważniejszych czynności etnologa. W istocie jednak niewiele było kierunków tak mało mających wspólnego z analizą osadniczą, jak omawiana szkoła, zbierająca przecież dzięki ożywionej działalności jej ośrodka wiedeńskiego, zorganizowanego przez W. Schmidta[156], imponującą ilość materiałów źródłowych. W porównaniu z rozległą problematyką Ratzela teoria kręgów kulturowych sformułowana w pełni przez Graebnera (1911) prezentuje drastycznie ograniczony zakres zagadnień. Zakładając, iż człowiek raczej zapożycza niż wynajduje, i stwierdzając fakt, że w różnych miejscach występują takie same zespoły cech (*Kulturkomplexe*), Graebner przyjmuje, że pochodzą one z jednego źródła. Za główny i jedyny cel badań uważa odtworzenie kierunków i chronologii zapożyczeń, aby na tej podstawie ustalić miejsce powstania kultury ludzkiej i poznać dzieje jej stopniowego rozchodzenia się. Zespoły, którymi interesują się dyfuzjoniści, nie mają nic wspólnego z rzeczywiście funkcjonującymi całościami kulturowymi, „są to twory nienaturalne, sztuczne, konstruowane przez badacza"[157]. Zatem analiza osadnicza realnie powiązanych struktur przestrzennych nie była dyfuzjonistom do niczego potrzebna. Stosowano ją jedynie w niektórych środowiskach etnologicznych w związku z problematyką historiograficzną[158] bądź w niektórych badaniach monograficznych, prowadzonych przez etnografów terenowców.

[146] Labuda 1953, s. 51.

[147] Curschmann 1916; Vogel 1930; Kötzschke 1911; Labuda 1953, s. 6–9.

[148] Oberhummer 1891; Kretschmer 1899; Kötzschke 1906; Labuda 1953, s. 52, gdzie dalsza literatura.

[149] Omawia je Münch 1946, s. 11 n.

[150] Hahn 1885; Fritz 1894. Wspomnieć też trzeba o pracy Simona 1892.

[151] Schlüter 1899b; Meier 1907; 1909; 1914; Kretschmar 1908; Rietschel 1897; Gerlach 1913; 1914/1915; 1936.

[152] Zob. zwłaszcza prace Klaibera (1912), Meurera (1914) i Siedlera (1914), dostrzegających w większym niż inne stopniu wpływ czynników gospodarczych i społecznych na rozwój przestrzenny miast.

[153] Dane bibliograficzne podają Dörries 1930; Leixner 1925; Hamm 1935; Gantner 1928; Münch 1946, s. 21 n.

[154] Dane bibliograficzne podają: Kötzschke 1906; Beschorner 1928; Lalik 1953. Por. też podsumowującą omawiany okres pracę Dopscha 1918/1920.

[155] Ważniejsze dane dla tego okresu wraz z literaturą podaje Arnold 1929, s. 104–119.

[156] Dookoła założonego przez tego badacza czasopisma „Anthropos".

[157] Moszyński 1958, s. 78.

[158] Jak np. prace Rhamma 1905; 1908.

Równie myląca jest nazwa „metoda osadniczo-archeologiczna", uprawiana jakoby przez szkołę G. Kossinny. Założenia teoretyczne[159] i publikacje[160] tego kierunku badań wykazują w sposób wystarczający nieporozumienie, jakim było nadanie mu przez Kossinnę miana metody osadniczej, wziętego nie z rzeczywistych badań osadniczych, którymi się ten badacz nie interesował[161] i na których się nie znał[162], lecz z modnej terminologii antropogeograficznej Ratzela[163]. Typowa cecha omawianej metody — operowanie wyrwanymi z całości[164] i zestawianymi w dowolny sposób elementami, nie ma zresztą nic wspólnego nie tylko z analizą osadniczą, lecz również z poprawnym postępowaniem badawczym. Nie charakteryzując bliżej założeń metody G. Kossinny, omówionych w bogatej literaturze przedmiotu, zwrócimy tu tylko uwagę na uderzające podobieństwa z etnologiczną teorią kręgów kulturowych, w której — jak widzieliśmy powyżej — również operowano dowolnie zebranymi zespołami cech, głównym zabiegiem badawczym była metoda kartograficzna, a cel badań równie niewspółmierny do możliwości. Samo zastosowanie metod kartograficznych nie było czymś wyjątkowym w ówczesnej archeologii[165], zastanawia natomiast specyficzny, zupełnie identyczny u Kossinny i Graebnera, sposób posługiwania się nimi. Podobieństwo to tłumaczą wspólne źródła inspiracji obu badaczy, jakimi stały się sukcesy poznawcze językoznawstwa w 4 ćwierci XIX w., wynikające z zastosowania metod kartograficznych do śledzenia zjawisk językowych[166]. Wspominamy szerzej o tych sprawach, bo jest to przykład niebezpieczeństw zbyt mechanicznego przenoszenia metod z jednej nauki do drugiej, obrazujący też jedną z przyczyn zahamowania badań osadniczych w etnologii i w archeologii niemieckiej w tym samym czasie, kiedy w historii i geografii rozwijały się z nadzwyczajnym powodzeniem. O ile jednak stosowanie teorii kręgów kulturowych spotkało się dość szybko z gwałtowną krytyką etnografów terenowców, nie mogących jej pogodzić z obserwowaną rzeczywistością[167], o tyle specyfika źródeł archeologicznych nie pozwalała tak łatwo sprawdzić słuszności założeń teoretycznych metody Kossinny i nie stawiała tamy błędnym ujęciom. Nie pobudzając badaczy do obserwacji całościowej rzeczywiście powiązanych z sobą zbiorów zjawisk, metoda „osadniczo-archeologiczna" zahamowała rozwijający się pomyślnie w XIX w. postęp procesu badawczego w archeologii, polegający — jak już wspomniano — na obejmowaniu analizą coraz większych układów. Brak powiązania logicznego między wynikami pierwszych etapów archeologicznego postępowania badawczego a doczepionymi do nich etnogenetycznymi wnioskami nikogo specjalnie w tym czasie nie martwi. Chwalebna wstrzemięźliwość przy interpretowaniu wyników badań, charakteryzująca czołowych archeologów poprzedniego okresu, ustępuje miejsca najbardziej wybujałej fantazji. Te same odkrycia są podstawą do formułowania diametralnie różnych sądów. Rozwija się jedynie metoda badań i analizy obiektów mniejszych — rezultatów działalności człowieka na bardziej ograniczonej przestrzeni (osady, grodziska), bądź też bardziej rozległych, reprezentujących jednak tylko pewien rodzaj działalności społecznej (systemy fortyfikacyjne). Najbardziej zasłużonym na tym polu badaczem, zwalczanym zresztą przez Kossinnę, był Carl Schuchhardt[168], który przyczynił się znacznie do wprowadzenia nowoczesnej techniki wykopaliskowej na obiektach dawnego limesu rzymskiego, później na grodziskach, zainicjował też szeroką akcję inwentaryzatorską.

Generalizując można by powiedzieć, iż badania osadnicze drugiego okresu w omawianych tu ośrodkach charakteryzowały się: 1 — imponującym rozmachem i rozrostem ilościowym oraz organizowaniem rozmaitych prac dokumentacyjnych przygotowujących mate-

[159] Kossinna sformułował je w 1895 i 1902 r., a po raz pierwszy zastosował praktycznie w 1905, z późniejszych pozycji zob. zwłaszcza 1911, 1926. Tezy Kossinny popierali m. in. Kiekebusch 1928; Jahn 1941, a po II wojnie światowej w sposób jednak bardziej umiarkowany Werner 1954. Z prac krytycznych badaczy niemieckich zob. Wahle 1941; Eggers 1959; Otto 1953.

[160] Ciekawe jest reprezentatywne zestawienie opracowań „osadniczo-archeologicznych" dokonane przez Kiekebuscha (1928, s. 106), gdzie obok prac samego Kossinny podano m. in. takie pozycje jak Blume 1912,1915; Jahn 1916; 1921; Schulz-Minden 1913. Z wyjątkiem pracy Blumego — która, choć w rzeczywistości jest tylko opracowaniem archeologiczno-typologicznym, operuje jeszcze pewnym zespołem znalezisk na wydzielonym obszarze — publikacje te dotyczą wąskich, ściśle analitycznych tematów, w których mimo najlepszych chęci nie można się dopatrzyć problematyki osadniczej.

[161] Uderza w pierwszym rzędzie zupełny brak zainteresowania zagadnieniami środowiska geograficznego. Jego wypowiedzi, jak np. „Die Vorgeschichtsforschung hat nicht nur ein gewaltiges Feld typologischer und stilistischer Arbeit zu gewaltigen, sie hat auch Boden und Klimaverhältnisse der Epochen festzustellen und kann dabei die Hilfe der Diluvialgeologie und vorgeschichtlichen Landeskunde unmöglich missen" (Kossinna 1926, s. 226) należały do czysto oratorskich, nie wywierając najmniejszego wpływu na tok badań.

[162] Por. np. Kossinna 1911, s. 3; 1926, s. 21, a także opinię Jankuhna 1955, s. 73. Kossinna nie zdawał sobie zupełnie sprawy z ważności obserwacji terenowych. „Die Beobachtung im Gelände war nicht Kossinnas Sache" — pisał już w 1903 r. C. Schuchhardt (cyt. za Eggersem 1959, s. 224).

[163] Wskazywał na to Hensel 1958, s. 151, przyp. 12.

[164] Por. m. in. uwagi Mötefindta 1922, s. 163 n.; Wahlego 1941, s. 55 n., oraz Hensla 1958, s. 150.

[165] Niezależnie od Kossinny metody kartograficzne wprowadzali wówczas inni archeologowie, przede wszystkim Pič (1899–1905).

[166] O wykorzystywaniu tych inspiracji przez etnologów i archeologów zob. Moszyński 1958, s. 103 n.; Eggers 1950/1951, s. 1.

[167] Por. np. Malinowski 1958, s. 17, 26.

[168] Najważniejsze publikacje Schuchhardta w omawianym okresie to 1900;1909 i 1916 (łącznie z Oppermannem).

riały do analizy[169]; 2 — ścisłym nawiązywaniem w problematyce badań do generalnych założeń i celów sformułowanych już w ubiegłym okresie, a także kontynuacją w sposób mniej lub bardziej świadomy tradycji badawczej i sposobów ujmowania zagadnień, oraz utrzymywaniem się niezachwianej wiary w jedne i uprzedzeń do innych hipotez; 3 — niewspółmiernie małą rolą rzeczywiście twórczych koncepcji poznawczych; 4 — niską efektywnością badań w porównaniu z ogromem wysiłku włożonego w opracowania.

U podstaw wszystkich prac i nowych specjalizacji badawczych znajdujemy zawsze w ostatecznym rachunku teorie i założenia poznawcze wyznaczone w XIX w. rozwojem trzech nauk: geografii, historii i językoznawstwa, a sformułowane przez Ratzela, Lamprechta, Meitzena, Inamę-Sternegga, Müllenhofa czy J. Schmidta, których ostatnia faza twórczości przypada jeszcze częściowo na omawiany okres. Wszyscy młodsi badacze II okresu usiłują realizować w całości lub częściowo cele wskazane przez mistrzów. Nie zmienia się też zasadniczy sposób rozwiązywania zagadnień. Dominuje nadal determinizm geograficzny i etniczny. O ile pierwszy natrafia jeszcze niekiedy na krytykę narastającą z biegiem czasu pod wpływem innych środowisk naukowych, o tyle drugi przyjmowany jest powszechnie i bezkrytycznie.

Brak nowych koncepcji poznawczych najwyraźniej przejawia się w historii. Wyjątkiem są tu publikacje niektórych historyków urbanistów, nie znajdujące jednak szerszego odzewu. Także koncepcje geografów tworzących nowe dyscypliny są w istocie tylko dostosowanymi do praktyki formami realizacji idei Ratzela. Z nowymi pozornie koncepcjami mamy do czynienia na gruncie etnologii i archeologii. W rzeczywistości zalążki teorii kręgów kulturowych również tkwiły w XIX w., a sama teoria była wynikiem skrajnego rozwinięcia niektórych tylko słusznych spostrzeżeń Ratzela, przy pominięciu innych. Również teoria Kossinny nie zawiera nic nowego. Jest to nowa wersja znanych już wcześniej hipotez językoznawczych, ilustrowana tylko zabytkami archeologicznymi i ubrana częściowo w terminologię antropogeograficzną. Zadowalające wytłumaczenie niskiej efektywności prac tego okresu wymagałoby osobnego studium naukoznawczego. Tutaj zwrócimy uwagę na dwie przyczyny. Jedną z nich był podkreślany już wielokrotnie determinizm etniczny. Za pomocą analizy osadniczej można poznać różne procesy społeczno-kulturowe, lecz należałoby wówczas posłużyć się zbiorem odpowiednio dobranych informacji. Jeśli jednak przy badaniu zagadnień etnogenetycznych analizuje się zbiory materiałów geograficznych, archeologicznych czy historycznych, dostarczających w pierwszym rzędzie informacji na temat okupacji i eksploatacji przez społeczność ludzką środowiska przyrodniczego oraz rozwoju gospodarki i stosunków społecznych, wyniki mogą być w najlepszym razie nikłe. Można więc stwierdzić, iż trzymanie się determinizmu etnicznego było w badaniach osadniczych jedną z głównych przyczyn wielkiego marnotrawstwa wysiłku badawczego. Druga przyczyna wiązała się ze zbyt schematycznym i konsekwentnym trzymaniem się sztywnych teorii poznawczych. Proces postępowania badawczego to proces dynamicznego, dialektycznego powiązania dotychczasowej wiedzy o przedmiocie z nowymi obserwacjami dotyczącymi tego przedmiotu. Teoria poznawcza nastawia badacza na wychwytywanie nowych zjawisk, rosnący zbiór tych zjawisk weryfikuje teorię przynajmniej w zakresie jej szczegółowszych założeń, co z kolei prowadzi do poszerzenia horyzontu obserwacji i zwrócenia uwagi na zjawiska nowe, dotąd nie uwzględniane. Jeśli jednak badacz broni się przed taką weryfikacją, trzyma się sztywno ustalonych na początku założeń, autentyczny proces poznawania zostaje automatycznie przerwany, badanie staje się pozorne, powtarzające jedynie znane już informacje. Z taką sytuacją mamy do czynienia w omawianym okresie, po śmiałych bowiem koncepcjach XIX w. znaczna liczba badaczy, pracując usilnie, powielała tylko znane już teorie.

BADANIA OSADNICZE WE FRANCJI

Rozwoju francuskich badań osadniczych II okresu nie można porównywać pod względem ilościowym z rozbudowanymi pracami środowisk niemieckich, przyniosły jednak one w efekcie znacznie ciekawsze koncepcje poznawcze. Prowadzili je głównie geografowie, silnie powiązani tak z historią, jak i z socjologią. Przyczyniło się to do specyficznego antropocentrycznego nastawienia geografów francuskich, sprawiającego im trudności w pewnych działach geografii fizycznej, natomiast w badaniach osadniczych pomagającego w uzyskaniu wartościowych rezultatów.

[169] Ilość różnego rodzaju materiałów źródłowych, opracowanych w celu wykorzystania ich w badaniach osadniczych, jest rzyczywiście imponująca. Nadzwyczaj sprawna okazała się także koordynacja tych opracowań, że wymienimy przykładowo: akcję zbierania i kartowania nazw polnych, prowadzoną przez Gesamtverein deutscher Geschichts- und Altertumsvereine; podjętą z inicjatywy F. Thudichuma w 1883 r. akcję wykreślania tzw. map podstawowych (*Grundkarten*) w skali 1:1000000, prowadzoną przez różne regionalne towarzystwa historyczne, koordynowaną od 1899 r. przez R. Kötzschkego z Lipska, gdzie założono centralne archiwum; wspomniane już wyżej prace dokumentacyjne, gromadzące materiały dla urbanistyki historycznej; prace geograficzno-historyczne organizowane przez F. Curschmanna, a w archeologii akcje inwentaryzacyjne, inspirowane głównie przez C. Schuchhardta w ramach Reichslimeskommission, później Römisch-Germanische Kommission, Norddeutscher Verband für Altertumsforschung, a następnie koordynowane przez redakcję „Prähistorische Zeitschrift".

Geografia osadnictwa tworzy się we Francji nieco później niż w Niemczech. Główne zainteresowania badaczy dotyczą początkowo miast[170], zwłaszcza przyczyn ich powstawania. Za właściwego twórcę geografii osadnictwa we Francji, mającego podobne znaczenie jak Schlüter w Niemczech, uważa się R. Blancharda, którego monografia Grenoble (1911) stała się wzorem licznych opracowań zarówno tego samego autora, jak i jego naśladowców. Przedmiotem analizy w monografii miasta winny być według Blancharda (1922): „1) czynniki geograficzne, tj. położenie geograficzne (*situation*) i topograficzne (*site*) miasta oraz ich wzajemne powiązania, 2) ewolucja miasta, 3) miasto dzisiejsze ujęte kartograficznie (plan miasta) i statystycznie w swoich funkcjach i fizjonomii"[171].

W podobnym duchu przedstawia inną wczesną monografię miasta Rouen J. Levainville (1913). W jego ujęciu „uderza jako nowe — dążenie do oceny wartości czynników określających i wyrażających geografię miasta, połączonej ze sklasyfikowaniem ich na czynniki pobudzające i opóźniające jego rozwój. W ten sposób praca ta niewątpliwie wybiega znacznie naprzód nowoczesnością i postępowością ujęcia problematyki badawczej"[172]. Z naszego punktu widzenia można by tu podkreślić dwa istotne elementy analizy osadniczej, na które zwracają szczególną uwagę badacze francuscy, a które z kolei przesądziły o jakościowym rozwoju tej metody. Pierwszy to wyznaczenie analizie konkretnych ram odniesienia, jakimi jest zamieszkująca i rozwijająca się w granicach miasta zbiorowość ludzka, ujmowana w sensie czasoprzestrzennym, dynamicznym. Cel analizy jest też konkretny, stosunkowo wyraźnie określony. Jest nim scharakteryzowanie zbiorowości od strony środowiska przyrodniczego i dostępnego badaniom geograficznym środowiska kulturowego, innymi słowy — jest nim próba oznaczenia geograficznych warunków „podłoża społecznego" i „morfologii społecznej", używając terminologii Durkheima. Drugim elementem związanym z pierwszym jest wyznaczenie analizie kolejnych zadań, zhierarchizowanych pod względem ważności. Opis cech zewnętrznych traktowany jest jako środek ustalenia funkcji, jakie pełni zamieszkująca miasto społeczność.

Taki sposób ujmowania monografii miejskich był przejawem szerszych koncepcji uprawiania geografii, cechujących tzw. francuską szkołę geografii regionalnej. Jej prekursorem był E. Reclus, wyznawca idei geografii jednolitej, zajmującej się zarówno powierzchnią ziemi, jak i zamieszkującym ją człowiekiem, a ostatecznym twórcą, uczeń Le Playa — P. Vidal de la Blache[173], który uwzględniał szeroko problematykę nauk społecznych i historycznych. W koncepcjach tej szkoły uwidocznił się też wpływ E. Durkheima, znajdujący znaczny oddźwięk w innych dyscyplinach zajmujących się różnymi aspektami działalności ludzkiej. Przyczyniło się to do ustalenia antropocentrycznego, a właściwie socjocentrycznego, punktu widzenia francuskiej szkoły regionalnej. Vidal de la Blache twierdził, że podstawową zasadą metodologiczną geografii jest „zasada jedności ziemskiej". Praktycznie jednak tę zasadę zarówno on sam, jak i jego szkoła starali się stosować do badania poszczególnych części powierzchni ziemskiej — regionów. Przedmiotem analizy było środowisko miejscowe (*milieu*), tj. system „terytorialnie ograniczonych powiązanych wzajemnie zjawisk żywej (włączając człowieka) i martwej przyrody, które według geografów szkoły francuskiej przystosowują się wzajemnie i dążą do równowagi". Praktycznym przedstawieniem poglądów Vidala de la Blache'a była jego praca o Francji (1903a), którą starał się przedstawić jako „indywidualność geograficzną", przy czym „całość kraju, jego indywidualność... określa człowiek; społeczność narodowa i kulturalna znalazła się w ten sposób jakby ponad kontrastami przyrodniczymi i łączyła je w jedną całość"[174].

Dziełem szkoły Vidala de la Blache'a stała się pokaźna liczba monografii regionalnych[175]. Wywarła ona znaczny wpływ na kształtowanie się nowych koncepcji badawczych w geografii światowej, jej opracowania były szeroko naśladowane, natomiast krytykowali je zwolennicy specjalizacji nauk geograficznych[176]. Z naszego punktu widzenia geograficzne monografie regionalne tej szkoły stały się doskonałym polem rozwoju analizy osadniczej. Po raz pierwszy uprawiano ją w tak dużym zakresie, biorąc pod uwagę pełny i zróżnicowany zbiór zjawisk kulturowych i przyrodniczych i wyzyskując bogate zasoby informacji różnych nauk. Słabą stroną tych analiz był brak bardziej skonkretyzowanego celu (więc odwrotnie niż w monografiach miast).

Kolejnym problemem absorbującym geografów francuskich było zagadnienie związków między człowiekiem a środowiskiem. Ustalił się pogląd, że zwalczali oni najbardziej aktywnie (poza badaczami marksistowskimi) determinizm geograficzny. W początkowej fazie omawianego okresu znajdujemy jednak sporo badaczy o wyraźnie deterministycznych przekonaniach[177]. Krytyka ratzelowskiego i innych skrajnych form determinizmu była zasłu-

[170] Meuriot 1897; Maunier 1910; Clouzot 1909; Clerget 1909/1910. Pierwsze ujęcie nowej dyscypliny dają Brunhes (1910) i Vidal de la Blache (1922).

[171] Dziewoński 1956, s. 731.

[172] Dziewoński 1956, s. 731.

[173] Vidal de la Blache 1894–1896; 1902; 1903b; 1911; 1913 i 1922 (wydanie pośmiertne wykładów).

[174] Isaczenko 1975, s. 326.

[175] Za najlepsze uważano opracowania Demangeona 1905 i Blancharda 1906.

[176] Isaczenko 1975, s. 327 n.

[177] M. in. Vallaux 1908, 1910; z socjologów Demolins, którego praca (wyd. polskie 1902) wywarła wg Szczurkiewicza (1970, s. 115) znaczny wpływ na systematyzację zasadniczych kręgów i nawarstwień kulturowych, przedstawioną przez czołowych reprezentantów wiedeńskiego ośrodka szkoły historycznej w etnologii: W. Schmidta i W. Koppersa.

gą Vidala de la Blache'a, zwolennika posybilizmu. Według niego człowiek „... posługując się wyprodukowanymi przez siebie narzędziami pracy... uniezależnia się od niektórych stron oddziaływania środowiska geograficznego i z kolei sam działa na nie przekształcająco... Cywilizacja ludzkości jest rezultatem walki, jaką człowiek podejmuje z przeszkodami przyrody. Człowiek może sprostać tej walce pod warunkiem zachowania społecznej dyscypliny... Z przystosowania do środowiska i z walki ze środowiskiem powstają więc określone formy bytowania (*genres de vie*), które są podstawową komórką życia społecznego ludzi"[178]. Jak więc widać, posybilizm przywracał równowagę podejściu do zagadnienia stosunków człowiek—przyroda, zwichniętą jednokierunkowym ujmowaniem sprawy przez deterministów. Natomiast słabość posybilizmu[179] wynikała z traktowania społeczeństwa i środowiska jako zasadniczo takich samych jakościowo, statycznie rozumianych czynników i z braku określonej koncepcji rozwoju społecznego. Ogólnie biorąc — posybilizm był koncepcją otwartą poznawczo, inspirował, jak to zresztą wykazała historia, dalsze badania nad środowiskiem geograficznym i na tym głównie polega, obok przeciwstawienia się skrajnemu determinizmowi, jego pozytywna rola.

Należy też odnotować ukazanie się pierwszego podręcznika geografii rolnictwa ekonomisty J. du Plessis de Grénédana (1903). Zadania nowej dyscypliny pojmuje on w sposób skromniejszy, bardziej utylitarny niż ekonomiści niemieccy i szwajcarscy. Rzeczywisty rozwój geografii rolnictwa nastąpi we Francji dopiero w następnym okresie[180].

Wspomnieć jeszcze trzeba o zarysowujących się wówczas studiach urbanistycznych, także z zakresu urbanistyki historycznej (np. A. Blanchet 1907) [181].

Ważnym zjawiskiem dla rozwoju analizy osadniczej w językoznawstwie było uformowanie się nowej dyscypliny zwanej geografią lingwistyczną, do czego przyczyniło się wydanie atlasu lingwistycznego Francji w latach 1902–1910, przygotowywanego przez głównego twórcę tej dyscypliny J. Gilliérona. Krótko potem pokazują się studia mające w tytule nazwę nowej dyscypliny[182].

BADANIA OSADNICZE W ANGLII I STANACH ZJEDNOCZONYCH

Na powstającej w pierwszym dziesięcioleciu bieżącego wieku angielskiej geografii osadnictwa wyraźnie odcisnęła swe piętno stara tradycja badań społecznych zbiorowości miejskich. Przypomnimy, że w 1903 r. ukazuje się ostatni 17 tom dzieła Ch. Bootha o ludności Londynu. Socjologizujący charakter tej dziedziny geografii umocnił jeszcze bardziej jej twórca, urbanista P. Geddes, z wykształcenia biolog, nabywający jednak w swej bogatej działalności (szczególnie przy pracach nad planami uporządkowania i rozwoju miast indyjskich) szerokich doświadczeń i wywierający następnie „olbrzymi twórczy wpływ na rozwój socjologii, planowania miast oraz geografii". „Geddes w pracach swoich silnie akcentuje problematykę rozwoju, ewolucji miast, przy czym za element wiodący w rozwoju uznaje cywilizację techniczną (technikę produkcji). Miasto ujmuje jednak nie tylko historycznie, lecz również na tle regionu reprezentującego zarówno środowisko geograficzne, jak i społeczeństwo ludzkie. Miasto jest dla niego wynikiem i wyrazem rozwoju gospodarki regionalnej. Źródłem poznania problematyki miasta jest studium (*survey*) tak społeczności miejskiej (*civic survey*), jak i regionalnej (*regional survey*). W pracach swych Geddes stosuje w szerokim zakresie formułę badawczą Fryderyka Le Playa (miejsce—praca—społeczeństwo). Poprzez Geddesa dokonała się w ten sposób w geografii anglosaskiej synteza monograficznej metody badań socjologicznych z metodą badań fizjonomicznych. Niezależnie od ustaleń i założeń metodologicznych daje Geddes pierwszą poważną próbę funkcjonalnej typologii osadnictwa, zwłaszcza osadnictwa feudalnego i kapitalistycznego"[183]. W swej najważniejszej pracy (1915) tworzy też Geddes pojęcie konurbacji[184]. Mamy tu do czynienia, podobnie jak w monografiach miast geografów francuskich, z wieloczynnikową analizą osadniczą, dla której ostatecznym punktem odniesienia są mieszkańcy miasta[185]. Jest to jednak analiza bardziej konkretna, związana już z początkami planowania przestrzennego, a poza tym dalej posunięta, ujmująca bowiem miasto na tle regionu, z którego wyrosło i który obsługuje, a więc jako skutek procesów kulturowych pewnego przestrzennie wydzielonego systemu powiązań społeczno-gospodarczych i zarazem element pełniący w tym systemie określone funkcje. Z innych badaczy należy wymienić współpracującego z Geddesem, a zajmującego się zagadnieniami morfologii miast europejskich H. J. Fleure'a (1920), publikującego jednak swe główne rozprawy już w okresie następnym.

Geografią historyczną zajmował się m. in. zwolennik skrajnego determinizmu geograficznego H. B. George (1901).

Geografia rolnictwa wyodrębnia się w Anglii dopiero w latach międzywojennych[186]. Zagadnienia z nią zwią-

[178] Labuda 1953, s. 15 n.

[179] Labuda 1953, s. 16 n.

[180] Żabko-Potopowicz 1956, s. 39 n.

[181] Literaturę podaje Lavedan 1926–1952.

[182] Gilliéron, Edmont 1902–1910; Gilliéron, Mongin, Roques 1912.

[183] Dziewoński 1956, s. 238.

[184] Z innych prac por. Geddes 1902; 1904; 1911. Zob. też Mumford 1948.

[185] Por. uwagi Ziółkowskiego 1965, s. 230, 233.

[186] Kostrowicki 1957, s. 51.

zane opracowywano w interesującym nas okresie w ramach geografii handlowej (*business geography*), co oczywiście nie mogło mieć żadnego związku z badaniami osadniczymi.

Tak świetna w drugiej połowie ubiegłego stulecia etnologia angielska przeżywa w omawianym okresie kryzys. J. Frazer, autor bardzo płodny i poczytny, jest tylko epigonem klasycznego ewolucjonizmu. Jednocześnie działający w 2 dziesięcioleciu XX w. nieliczni zwolennicy dyfuzjonizmu[187] dochodzą do teorii absurdalnych. Sam główny propagator teorii kręgów kulturowych W. Schmidt napisze później o nich, że przyczynili się bardziej do zdyskredytowania tzw. szkoły historycznej niż do jej wzmocnienia[188]. Nie można jednak zapominać, że na ten czas przypadają ożywione badania terenowe, przygotowujące przełom metodyczny przyszłego okresu[189].

W amerykańskich badaniach miast podczas omawianego okresu można wyróżnić trzy istotne fazy: 1. Opracowywanie zbiorowości ludzkich wielkich miast przez geografów wykorzystujących bogate materiały spisowe, sięgające końca XVIII w., a wykonywane co dziesięć lat. Materiały te pozwoliły na przeprowadzenie analizy statystycznej i kartometrycznej ruchu ludności miast, na uchwycenie migracji ludnościowych tak w skali kraju, jak i pojedynczego miasta w jego układzie przestrzennym[190]. 2. Przeprowadzenie na wzór badań Bootha w Londynie szczegółowej lustracji ludności wielkiego miasta przemysłowego, Pittsburga w latach 1910—1914 (The Pittsburg Survey, t. 1–6). 3. Początki ekologicznego kierunku socjologii amerykańskiej (słynnej szkoły chicagowskiej), zainaugurowanego artykułem R. E. Parka (1916). Przedstawiał on program badań rozwiniętych w pełni w latach dwudziestych, a dotyczących współżycia społecznego w środowisku miejskim. „Artykuł dotyczył trzech rozległych dziedzin społecznego życia miejskiego: 1) układania się zjawisk i procesów społecznych w mieście w określone wzory przestrzenne, 2) organizacji społecznej grupy miejskiej, 3) mentalności mieszkańców miasta. Dalsze wszakże badania prowadzone przez Parka i jego współpracowników objęły przede wszystkim pierwszą dziedzinę, tę, która określona została mianem ekologii ludzkiej. Socjologię miasta na wiele już lat miano utożsamiać z kierunkiem ekologicznym"[191]. Początek kierunku ekologicznego w socjologii obok rozwoju monograficzno-historycznej szkoły antropologii z naszego punktu widzenia jest najdonioślejszym wydarzeniem, jakie miało miejsce w Stanach Zjednoczonych w II okresie.

Geneza amerykańskiego nurtu monograficzno-historycznego w antropologii wynika z tej samej płaszczyzny poznawczej, co i Ratzela nauka o ludach — ze sprzeciwu wobec nazbyt schematycznych, ahistorycznych konstrukcji ewolucjonizmu klasycznego. O ile jednak następcy Ratzela zdolni byli przeciwstawić jednostronnym ujęciom ewolucjonistów równie jednostronny dyfuzjonizm, twórcy szkoły amerykańskiej: F. Boas, C. Wissler i A. L. Kroeber, odpowiedzieli monograficznymi badaniami konkretnych całości kulturowych, a więc podobnie jak późniejsi o około ćwierć wieku funkcjonaliści. Chronologicznie rzecz biorąc — początki szkoły amerykańskiej są prawie współczesne Ratzelowskiej *Völkerkunde*, natomiast z punktu widzenia metodycznego, można ją zestawiać z założeniami badawczymi Malinowskiego i Radcliffe-Browna. W odróżnieniu jednak od tych ostatnich szkoła amerykańska przywiązywała daleko większą wagę do historycznego i geograficznego aspektu zjawisk kulturowych[192]. Jej początki można by odnieść do lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku, do pierwszych badań terenowych Boasa w Ameryce i jego monografii o Eskimosach (1888), pewniej jednak przyjąć jako datę początkową rok 1895, w którym badacz ten podejmuje wykłady na uniwersytecie w Nowym Jorku, przedstawiając w nich, a następnie w szeregu ukazujących się w następnych latach artykułów[193], swe zasady badań. Działalność Boasa ocenił najzwięźlej A. L. Kroeber[194] pisząc, że „zastał antropologię w stadium zabaw i turniejów zwalczających się opinii, pozostawił ją jako naukę pluralistyczną, ale i krytyczną". Początki wieku XX to czas wypracowywania pojęć i metod szkoły, w czym mieli wielki udział liczni uczniowie Boasa. O pełnym jej triumfie na gruncie amerykańskim można mówić w 1917 r., kiedy to ukazała się praca C. Wisslera *The American Indian*, ciesząca się niebywałym powodzeniem (17 wyd. do 1927 r.). Użycie przez Kroebera nazwy „pluralistyczna" dobrze oddaje charakter omawianej szkoły, nie mającej wspólnej problematyki poznawczej, stosującej jedynie wspólne metody badawcze, obejmujące także rozwiniętą analizę osadniczą. Z naszego punktu widzenia najistotniejsze z tych zabiegów metodycznych to: 1. Całościowe ujmowanie rzeczywistości kulturowej. Zasadniczą jednostką badań była konkretna kultura jakiegoś ludu, której poszczególne elementy (*culture traits*) czy kompleksy kultury, a więc zespoły elementów stanowiących w danej kulturze pewną całość

[187] Rivers W. H. R., G. E. Smith, W. J. Perry. Główne prace dwu ostatnich badaczy ukazują się dopiero w latach dwudziestych i na początku trzydziestych.

[188] Waligórski 1973, s. 204–208.

[189] Biorą w nich udział dwaj późniejsi twórcy funkcjonalizmu: A. R. Radcliffe-Brown od 1906 r. i B. Malinowski od 1914 r. Waligórski 1973, s. 248 n.

[190] Pierwszą pracę tego typu wykonała Adna E. Weber (1899). Nieco później rozpoczyna serię artykułów M. Jefferson (1909).

[191] Ziółkowski 1965, s. 71 n., tam dalsza literatura.

[192] Charakterystykę szkoły amerykańskiej dają m. in. Lutyński 1956, s. 218–221; Moszyński 1958, s. 85–88; Waligórski 1973, s. 221 n.

[193] Pierwszy ich zbiór wydano w 1911 r. Zob. też Boas 1940.

[194] Kroeber 1937, s. 646, tłum. wg Lutyńskiego 1956, s. 219.

UKM

(*culture complex*), winny być rozpatrywane w swych naturalnych powiązaniach z całą kulturą, w aspekcie przestrzennym z obszarem kulturowym (*culture area*), stanowiącym pewien obszar odcinający się „od innych wewnętrzną jednorodnością kultury i różniący się od tego, co znajduje się na zewnątrz". 2. Przywiązywanie ogromnej wagi do poznania czasoprzestrzennych zmian w rozmieszczeniu elementów kultury i ich kompleksów, czemu służyło ustalanie aktualnego zasięgu i rozmieszczenia kultur za pomocą tzw. *age-area method*. Metoda ta była punktem wyjścia badań przemian i związków kulturowych, spełniała więc rolę, którą obecnie w prahistorii wyznacza się często analizie osadniczej. 3. W badaniach terenowych znaczenie przywiązywane do opracowania gruntownych, pełnych monografii wybranych plemion, najbardziej reprezentatywnych dla jakichś większych obszarów kulturowych. 4. Wykorzystywanie możliwości badawczych wszystkich podstawowych dyscyplin historyczno-społecznych: etnografii, archeologii, językoznawstwa, historiografii, a także antropologii fizycznej czy innych dyscyplin przyrodniczych, o ile zaistniały takie potrzeby.

Na zakończenie tej skrótowej charakterystyki głównych kierunków badań osadniczych w Stanach Zjednoczonych wspomnieć trzeba o szybko rozwijających się pracach z zakresu geografii rolnictwa[195]. Jej dorobek ówczesny to badania nad użytkowaniem ziemi, rozpoczęte w okresie I wojny światowej, oraz opracowanie drugiego (po pracy Plessis de Grenedana) podręcznika geografii rolnictwa (Finch, Baker 1917).

BADANIA OSADNICZE W ROSJI

W Rosji w omawianym tu II okresie nie widać jakiejś zasadniczej zmiany problematyki badań w porównaniu z wcześniejszymi czasami. W dalszym ciągu zagadnieniem naczelnym jest sprawa właściwej rejonizacji całego kraju i poznania głównych czynników kształtujących regiony przyrodnicze i ekonomiczne. Prace geografów dotyczą przede wszystkim regionów pierwszego typu. Zaznacza się w tej dziedzinie dalszy rozwój koncepcji Dokučajeva oraz wielki rozmach badań terenowych, dostarczających np. materiałów glebowo-botanicznych z około 3 milionów km^2 obszarów azjatyckich[196]. Rejonizacja ekonomiczna, opracowywana często przez ekonomistów rolnych, łączy się przeważnie z problematyką geografii rolnictwa[197]. W tej dziedzinie tacy badacze, jak V. Viner (1908) czy A. Skvorcov (1914) popadają jednak w determinizm geograficzny, przeceniając rolę środowiska naturalnego w kształtowaniu się charakteru rolnictwa poszczególnych regionów, podczas gdy inni, np. A. Čelincev (1910), wysuwając na pierwszy plan czynniki ekonomiczne, pojmowali je w sposób jednostronny, popadając z kolei w determinizm demograficzny[198].

Zagadnieniami osadnictwa i zaludnienia zajmowali się wówczas V. P. Semjonov Tjan-Šanskij (Jr.) i A. I. Vojejkov[199]. Pierwszy z nich podjął próbę określenia kształtów wsi rosyjskiej (1902), a pod wpływem rozwijającej się na zachodzie antropogeografii dał próbę klasyfikacji typów zasiedlenia obszarów wiejskich w zależności od warunków fizyczno-geograficznych i historycznych (1910). Drugi zajmował się analizą zaludnienia europejskiej i azjatyckiej części kraju (1906; 1909).

W omawianym okresie ukazały się też dwie prace W. Lenina (1899; 1917), dotyczące m. in. zagadnień analizy osadniczej. Poruszenie przez Lenina problematyki regionalizacji ekonomicznej świadczy o podjęciu przez niego tradycji badawczych, zajmujących od przeszło stu lat tak ważne miejsce w rosyjskich środowiskach naukowych. Przy rozwiązywaniu zagadnień regionalizacji wskazuje on jednak po raz pierwszy na społeczny podział pracy jako na główną siłę, dzielącą kraj na poszczególne, niepodobne do siebie pod względem gospodarczym części, lecz jednocześnie wiążącą te części w jeden krajowy organizm gospodarczy[200]. Innymi słowy — uwarunkowaną rozwojem sił wytwórczych i przemianami stosunków produkcji specjalizację pracy w zakresie rzeczowym Lenin łączył z postępującą równolegle specjalizacją w zakresie przestrzennym, antycypując tym samym konieczność rozwoju planowania przestrzennego jako jednej z głównych dziedzin ogólnego planowania.

Na zakończenie tej z konieczności wyrywkowej charakterystyki przypomnieć trzeba[201] akcję opracowywania socjograficznych monografii wsi, rosnącą liczbę badań etnograficznych prowadzonych w europejskiej, a zwłaszcza azjatyckiej, części ówczesnego cesarstwa rosyjskiego[202], często łącznie w ramach ogólniejszych penetracji geograficznych, oraz rosyjską szkołę historii społecznej, której jednym z pierwszych przedstawicieli był, zajmujący się także ekonomią, etnologią i socjologią M. M. Kowalewski[203].

[195] Kostrowicki 1957.

[196] Isaczenko 1975, s. 336 n., tam dalsza literatura.

[197] Żabko-Potopowicz 1956, s. 47–49; Rychłowski 1961, s. 208–213.

[198] Uważał on mianowicie, że różne formy rolnictwa w poszczególnych częściach Rosji uwarunkowane są gęstością zaludnienia.

[199] Dziewoński 1956, s. 740 n.

[200] Rychłowski 1961, s. 211–213.

[201] Por. s. 153, Cuprov 1894 i Żabko-Potopowicz 1933, s. 79.

[202] Tokarev 1966.

[203] Przetłumaczoną na jęz. polski pracę Kowalewskiego (1903) zaleca Krzywicki obok dzieł E. B. Tylora i F. Engelsa jako „konieczne uzupełnienie" swego artykułu *Rozwój kultury* (*Poradnik dla samouków*, cz. V, z. 1, Warszawa 1903, s. 557).

BADANIA OSADNICZE W POLSCE

Problematyka polskich badań osadniczych została stosunkowo niedawno omówiona z pozycji kilku specjalności badawczych[204], ograniczymy się więc do zwrócenia uwagi tylko na kilka istotniejszych kwestii.

Podkreślić trzeba przede wszystkim zbieżność rozwoju badań osadniczych z zachodzącym równocześnie szybkim, można by powiedzieć wybuchowym, rozwojem badań społecznych i historyczno-społecznych. Są to przecież czasy obejmujące ważną część twórczości lub ukształtowania się osobowości twórczej takich badaczy jak L. Krzywicki, K. Potkański, F. Bujak, S. Czarnowski, B. Malinowski, F. Znaniecki, J. Czekanowski czy K. Moszyński — badaczy wybitnych w skali międzynarodowej, o czym świadczy szerszy rezonans ich prac prowadzonych za granicą bądź przekładanych na obce języki. Jest to okres działania indywidualności o szerokich horyzontach poznawczych, zorientowanych bardzo dobrze, i to nie tylko w zakresie jednej dyscypliny, w kierunkach i metodach współczesnych im szkół badawczych, umiejących te różne osiągnięcia przetworzyć i dopełnić we własnym postępowaniu badawczym. Dla badaczy tego pokroju analiza osadnicza jest z reguły tylko jednym z etapów realizacji bardziej całościowego procesu poznawczego, ma ściślej sprecyzowane zadania, ale dlatego też przynosi rzeczywiście efektywne rezultaty. Szczególne znaczenie dla rozwoju badań osadniczych miała twórczość Krzywickiego, Potkańskiego i Bujaka.

Praca poznawcza Ludwika Krzywickiego, prowadzona na polu wszystkich głównych dyscyplin historyczno-społecznych[205], pozwala go zaliczyć do największych badaczy humanistycznych, a jednocześnie czyni go „nie tylko najwybitniejszym reprezentantem materializmu historycznego w Polsce, lecz stawia go na równi z najznakomitszymi współczesnymi mu przedstawicielami tej teorii w Europie..."[206] Bezpośredni udział tego uczonego w badaniach osadniczych ograniczył się do prac na temat ziem litewskich w starożytności i średniowieczu, opartych w dużej mierze na własnych penetracjach archeologicznych[207], oraz do wydanej w 1892 r. monografii Kurpiów. Pokazując w tej ostatniej „proces powstawania grupy terytorialnej, która z czasem wytworzyła specyficzną kulturę"...[208], dał pierwszy przykład historycznego ujmowania regionów etnograficznych. O wiele jednak istotniejszy wpływ na analizę osadniczą wywarł Krzywicki w sposób pośredni, poprzez swe prace syntetyczne (dotyczące głównie okresu wspólnoty pierwotnej), w których przedstawił czynniki rozwoju dziejowego, strukturę społeczną kolejnych szczebli rozwojowych oraz własną metodę poznawczą[209]. Rozwój dziejowy rozpatrywany jest przez niego wszechstronnie, z uwzględnieniem wszystkich głównych elementów tak kulturowych, jak przyrodniczych przy jednoczesnym jasnym określeniu i wyczerpującej dokumentacji hierarchii ich ważności[210]. Krzywicki silnie zaznacza, ale nie przecenia elementów podłoża biologicznego i środowiska przyrodniczego. Przedstawiając rozwój dziejowy zgodnie z teorią materializmu historycznego, wprowadza on dodatkowo koncepcję „podłoża historycznego"[211], ułatwiającą analizę działania podstawowych prawidłowości rozwojowych w konkretnym środowisku społeczno-kulturowym[212].

Prawdziwe mistrzostwo osiągnął Krzywicki w analizie rodzajów struktury społecznej „ustrojów społeczno-gospodarczych" — typowych dla społeczności ludzkich na niższych szczeblach rozwoju (1914). Najistotniejszą cechą tej analizy jest jednoczesne uwzględnienie w niej badanej grupy społecznej jako całościowego układu oraz procesów masowych, „na których podłożu ta grupa powstała i tych, które w dalszym ciągu wywołują modyfikację jej struktury i ewentualny jej zanik czy też wchłonięcie przez inną grupę"[213]. Uderza aktualność ujęcia modeli podstawowych „ustrojów" na szczeblu łowieckim, rolniczym czy pasterskim, mogących ilustrować obecne rozważania cybernetyczne[214] i będących znakomitym punktem wyjścia formułowania hipotez roboczych w badaniach osadniczych. Są to bowiem modele dynamiczne i całościowe, w których uwzględniono takie cechy, jak terytorium, typ środowiska przyrodniczego, stosunki demograficzne, językowe, rodzaj więzi produkcyjnej i społecznej, poczucie wspólnoty, wspólną tradycję kulturową[215]. Tworząc je Krzywicki stosował konsek-

[204] Zob. m. in. ADAMUS 1959; BEZWIŃSKI 1963; DOBROWOLSKA 1947; DOBROWOLSKI 1958; DZIEWOŃSKI 1956; LABUDA 1953; LALIK 1953; PODWIŃSKA 1968; SZCZEPAŃSKI 1950; TOPOLSKI 1960/1961; 1966; BUJAK 1976, t. 1, s. 82 n. (Madurowicz-Urbańska).

[205] Ukazało się dotychczas przeszło 100 prac omawiających twórczość tego badacza. Najistotniejsze z nich cytuje HOŁDA-RÓZIEWICZ 1976, s. 9 n.

[206] *Krzywicki* 1938, s. 92 (Lange).

[207] *Krzywicki* 1938, s. 135–138 (Puzinas), 185–191 (Sauljs) i 271 n. (spis publikacji).

[208] *Kurpie* 1962, s. 123 (Judenko).

[209] Wymienić tu trzeba przede wszystkim publikacje: KRZYWICKI 1893; 1913 i 1914, oraz artykuły z lat 1888, 1897, 1899, 1905, przedrukowane następnie w 1923. Dalsze liczne prace zob. *Krzywicki* 1938, s. 254–265.

[210] *Krzywicki* 1938, s. 92 n. (Lange); HOŁDA-RÓZIEWICZ 1976, s. 72–74.

[211] Po raz pierwszy wprowadza ją Krzywicki w 1888 r.

[212] *Krzywicki* 1938, s. 99–101 (Lange); por. LANGE 1963, s. 54. Koncepcję tę rozwinęli ostatnio DOBROWOLSKI 1967, s. 6–51; WIATR 1973, s. 142–151.

[213] *Krzywicki* 1938, s. 246 n. (Znaniecki).

[214] Por. np. KRZYWICKI 1914 i LANGE 1962.

[215] Krzywicki pierwszy przezwyciężył formalny, wynikający z badań prawno-historycznych, podział społeczności na rodowe i terytorialne, stworzony w 1861 r. przez H. S. Maine'a, a rozwinięty przez L. H. Morgana. Zatrzymując dawne nazwy, „przeciwstawiał nie tyle więź krwi wspólnego terytorium, ile więź wspólnego pochodzenia więzi zespalającej osoby za pośrednictwem rzeczy". Por. HOŁDA-RÓZIEWICZ 1976, s. 79, 90 i 108 n.

wentnie zasadę idealizacji i konkretyzacji, podkreślając stale silne zróżnicowanie istniejącej rzeczywistości, zobrazowanej przez abstrakcyjny model. Olbrzymi zbiór informacji zgromadzonych przez innych w różnych, przeważnie monograficzno-terytorialnych, opracowaniach, analizował dla ustalenia zachodzących prawidłowości. Ponieważ zaś badania jego dotyczyły przeważnie społeczności wyodrębnionych przestrzennie, ta właśnie faza postępowania badawczego Krzywickiego wiązała się często z końcową fazą czynności poznawczych szerszej, rozwiniętej analizy osadniczej.

Karol Potkański poświęcił studiom osadniczym większą część swej twórczości. I on jednak analizę osadniczą podporządkowywał wyraźnie szeroko zakrojonemu planowi poznawczemu. „Od początku interesowały go w historii nie jednostki i zdarzenia, ale społeczeństwo i jego grupy, ich stany i dążenia rozwojowe. Próbował stworzyć ścisłą, przyrodniczą metodę do badań społeczno-historycznych"[216].

Środowisko historyków, w którym tworzył Potkański, już od lat siedemdziesiątych XIX w.[217] posługiwało się analizą osadniczą, wykorzystując jednak głównie materiały toponomastyczne. Przy końcu stulecia toczą się w obrębie „toponomastycznego" kierunku badań gwałtowne polemiki na temat zasiedlenia ziem polskich[218]. Odmienne koncepcje na ten temat reprezentowali głównie F. Piekosiński (1897; 1901) i O. Balzer (1898). Nie negując zasług badaczy wspomnianego kierunku, podkreślić musimy, iż nie rozwinęli oni w pełni analizy osadniczej, traktowali ją bowiem jedynie jako uboczny sposób dowodzenia bądź jedynie ilustrowania swych tez. Główną zasługą Potkańskiego było rozbudowanie analizy osadniczej[219] w postępowaniu badawczym historyka w odrębny etap badawczy, a także wykorzystywanie badań osadniczych dla poznania struktur gospodarczych i społecznych, a więc do zadań, w których, jak to już wielokrotnie podkreślaliśmy, są one najbardziej efektywne. Potkański rozszerza bazę źródłową tych badań (studiując archeologię, etnografię, językoznawstwo, socjologię, psychologię, geografię i niektóre dyscypliny przyrodnicze), stawia w nich określone hipotezy robocze kierujące jego obserwacjami i zestawia je z obrazami rzeczywistości na różnych celowo dobranych obszarach, które stają się polem obserwacji pewnych kompleksów zjawisk, a następnie weryfikacji przyjętych założeń. Jego najbardziej wartościową rozprawą jest nie tracący po dziś dzień swej aktualności wstęp teoretyczny do studiów osadniczych (1922, 94–107), w którym rozpatruje zjawiska osadnicze jako skutek wzajemnego oddziaływania środowiska przyrodniczego — „sumy warunków fizjograficznych", i społeczeństwa — „sumy stosunków socjologicznych". Błędy Potkańskiego, polegające na przecenianiu roli środowiska przyrodniczego, a przede wszystkim roli przeżytków kulturowych, wynikały z braku określonej koncepcji rozwoju dziejowego, którą dysponował Krzywicki. Przedwczesna śmierć nie pozwala powiedzieć, jaki byłby dalszy rozwój[220] tej frapującej i niesłychanie krytycznej względem siebie osobowości.

Część jego poglądów przejmuje i propaguje żywiący dla Potkańskiego wielkie uznanie Franciszek Bujak[221], również badacz o wyraźnym polihistorycznym nastawieniu poznawczym. W omawianym okresie rozwija on analizę osadniczą w dwu głównych kierunkach. Pierwszy z nich to socjograficzne badania zbiorowości terytorialnych[222], w których stosuje ulepszony schemat H. de Tourville'a, różniący się od pierwowzoru swą elastycznością[223] oraz dążeniem do dynamicznego ujmowania analizowanych układów i wprowadzeniem do nich perspektywy historycznej[224]. Ideę wykonania większej liczby takich monografii terytorialnych przenosi Bujak następnie z socjografi na historię gospodarczo-społeczną. Program ten zarysowuje on już w 1918 r.[225], choć realizowanie jego zaczęło się dopiero w latach dwudziestych, a zwłaszcza trzydziestych. Drugi kierunek analizy osadniczej wiązał się ściśle z zainicjowanymi pracą habilitacyjną oraz wykładem habilitacyjnym Bujaka w 1906 r.[226] badaniami w dziedzinie historii gospodarczej. Bujak traktuje tu analizę osadniczą podobnie jak Potkański, podporządkowując ją całości postępowania poznawczego, zmierzającego do poznania procesów gospodarczych i społecznych. Widać więc, że już w tym pierwszym okresie twórczości rozumiał zarówno makroanalizę, jak i mikroanalizę osadniczą, wzajemnie się weryfikujące. Myśli swe w tej kwestii będzie on rozwijać i precyzować w latach dwudziestych i trzydziestych[227].

W osobowościach poznawczych trzech wymienionych tu badaczy dostrzec można sporo podobieństw. Wszystkich trzech cechuje racjonalistyczna i empiryczna postawa, nomotetyczna koncepcja nauki zmierzającej do wykrycia prawidłowości o różnym zakresie działania, a przede wszystkim szeroki horyzont poznawczy, skłaniający do traktowania nauk historyczno-społecznych jako pewnej całości, z podkreśleniem wspólnych im celów, zagadnień i metod. Dochodziło do tego głębokie przekonanie o społecznych, pragmatycznych funkcjach nauk humanistycznych, szczególnie wyraźne u Krzywickiego i Bujaka, nieobce też Potkańskiemu. Wszystkie

[216] Potkański 1922, s. 54 (Bujak).
[217] Np. Wojciechowski 1873.
[218] Zajączkowski 1956, s. 206.
[219] Spis prac zob. Potkański 1922, s. 59–67.

[220] *Kurpie* 1962, s. 106–116 (Dembińska).
[221] Bardzo ciekawe omówienie jego twórczości zob. Bujak 1976, t. 1, s. 7n. (Madurowicz-Urbańska), tam dalsza literatura.
[222] Por. bibliografię Bujak 1976, t. 1, s. 179 n., zwłaszcza pozycje: 12, 19, 23, 27, 58, 87, 96 i 100.
[223] Bezwiński 1963, s. 143.
[224] Bujak 1976, t. 1, s. 110 (Madurowicz-Urbańska).
[225] Bujak 1976, t. 1, s. 497, 501–518.
[226] Bujak 1976, t. 1, s. 183, pozycje 34 i 39 oraz s. 328 n.
[227] Bujak 1976, t. 1, s. 111–114 (Madurowicz-Urbańska).

te cechy wpłynęły wyraźnie na ukształtowanie się specyficznej orientacji w polskich badaniach osadniczych, uprawianych przez przedstawicieli dyscyplin historyczno-społecznych — orientacji akcentującej silnie konieczność ustalania układów gospodarczych i społecznych, a tym samym przeciwstawiającej się nadmiernemu jednostronnemu wpływowi determinizmu etniczno-politycznego czy geograficznego. Wpływ tej orientacji zaznacza się wyraźnie w badaniach mediewistycznych, że wymienimy tu przykładowo prace O. Balzera (1910; 1911), S. Zachorowskiego (1906), R. Grodeckiego (1912–1913), K. Tymienieckiego (1912), wpływa też na rozszerzenie problematyki „toponomastycznego" kierunku badań osadniczych[228]. W następnym okresie omawiana tu orientacja stanie się charakterystyczną cechą większości historycznych ośrodków badawczych w Polsce.

Drugim po historii najżywszym polem uprawiania analizy osadniczej w Polsce stała się w omawianym okresie etnografia. Jej przedstawiciele prowadzą wtedy badania monograficzno-terytorialne tak w Europie (K. Moszyński, C. Pietkiewicz, A. Fischer, J. S. Bystroń, E. Frankowski), jak i poza jej granicami (przede wszystkim B. Malinowski, J. Czekanowski, przedwcześnie zmarła M. Czaplicka i liczni inni badacze Syberii). Podkreślić trzeba zwłaszcza wartościowy udział Polaków w pracach rosyjskich środowisk badawczych, przejawiający się nie tylko w opracowaniach monograficznych, lecz także w oddziaływaniu teoretycznych i syntetycznych rozpraw Krzywickiego[229].

Z kolei rozwój badań osadniczych w geografii przedstawiał się wówczas dość skromnie. Obok omówionej wyżej teoretycznej twórczości W. Nałkowskiego i niektórych ogólnych rozważań E. Romera[230] wymienić tu można by tylko prace antropogeograficzne L. Sawickiego (1910; 1913; 1916) oraz pracę A. Sujkowskiego, (1907; 1910) dotyczącą m. in. geografii rolnictwa.

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzona powyżej charakterystyka dawniejszych badań osadniczych przynosi nam częściową odpowiedź na pytanie, jakiego rodzaju postępowanie poznawcze określić można mianem analizy osadniczej. Wykazała ona bowiem, iż opracowania osadnicze, choć dotyczą szerokiego zakresu zagadnień, odznaczają się istotnie pewnymi cechami wspólnymi, oraz że w procesach poznawczych rozpatrywanych nauk pełnią te same funkcje. Co więcej — ujawniła także podobne, zasadnicze ich drogi rozwoju. Są to jednak podobieństwa bardzo ogólnej natury, ukryte często pod specyficznymi, szczegółowymi formami postępowania badawczego poszczególnych dyscyplin.

We wszystkich przytoczonych w artykule przykładach przedmiotem badania były wydzielone przestrzennie zbiorowości ludzkie w swym środowisku kulturowym bądź pewne przejawy ich działalności rozpatrywane na tle zajmowanego przez nie środowiska przyrodniczego. Można by więc powiedzieć, że mamy do czynienia z opracowaniami monograficznymi różniącymi się od innych rodzajów monografii tym, że punktem wyjścia jest w nich przestrzenny kompleks zjawisk, a układ odniesienia stanowi jakieś terytorium i okupująca je społeczność ludzka. Jak widać, scharakteryzowanie cech wspólnych wszystkim obiektom badań osadniczych dostarcza zbyt ogólnych danych dla bliższego określenia specyfiki poznawczej tych prac[231]. Istotne ich właściwości, pozwalające traktować je z punktu widzenia metodycznego jako ten sam rodzaj prac, wynikają nie tyle z ich cech przedmiotowych, ile z podmiotowych — ze sposobu podejścia do rozpatrywanych informacji, przetwarzania ich i przygotowywania do dalszych operacji procesu badawczego. Przedstawione w artykule przykłady obrazują stopniowy rozwój tego sposobu ujmowania danych i konstruowania z nich pewnych faktów-układów.

Analiza osadnicza rodzi się z opisów większych, wyodrębnionych przestrzennie zbiorów zjawisk, uważanych przez obserwatorów (słusznie lub niesłusznie) za pewne całości w sensie rzeczowym i funkcjonalnym. Przestrzenne ujmowanie zjawisk w opisach jest w warunkach niedostatecznej znajomości obiektu zabiegiem zwykłym i zrozumiałym, zaczynającym bowiem ustalanie cech od stosunków najłatwiej dostrzegalnych. Opisy takie układane były ponadto według jakiegoś porządku rzeczowego, o którym decydowały — uświadamiany sobie bądź nieświadomie akceptowany cel opisu oraz zakres wcześniejszych wiadomości o naturze obserwowanego zbioru zjawisk, będący wykładnią szerszej dotychczasowej wiedzy obserwatora. Znajdujemy tu więc w stanie zalążkowym wszystkie prawie zasadnicze elementy późniejszej analizy osadniczej, a powszechność ich występowania tworzyła szeroką podstawę wyjściową, tłumaczącą konwergentne powstawanie licznych i wczesnych prac osadniczych w obrębie różnych kształtujących się w XIX w. dyscyplin badawczych.

W miarę rozbudowy procesu poznawczego tych

[228] Np. Semkowicz 1917.

[229] Por. Hołda-Róziewicz 1976, s. 50. W bibliografii tego badacza (*Krzywicki* 1938) znajduje się ponad 20 przekładów na jęz. rosyjski wszystkich jego ważniejszych prac historyczno-społecznych, napisanych do 1914 r.

[230] Por. Tyszkiewicz 1975, s. 98–105.

[231] W tym też leżała główna przyczyna niepowodzeń licznych prób określenia badań osadniczych od strony przedmiotowej, podejmowanych w latach 50. i 60. bież. stulecia. Określenia szersze były zazwyczaj bardziej poprawne, lecz zbyt mało dokładne, określenia zaś węższe odpowiadały zakresowi prac jednego z kierunków badawczych i nie znajdowały zastosowania w innych rodzajach badań osadniczych, por. Kurnatowski 1965, s. 67.

dyscyplin rozbudowuje się też i doskonali porządek analizy i opisu w starszych opracowaniach osadniczych, związanych z poszczególnymi naukami. Na zbieżność tę, zauważalną w jednych dyscyplinach łatwiej, w innych trudniej, lecz zawsze istniejącą, zwracaliśmy powyżej często uwagę, odpowiednio ją dokumentując. Intuicja poznawcza, ukierunkowująca wspomniany porządek, przekształca się pod wpływem pełniejszej i bardziej usystematyzowanej wiedzy o przedmiocie w świadomie postawioną hipotezę roboczą, ściślej sterującą analizą i opisem. Dostrzeżone w badanych zbiorach zjawisk relacje rzeczowo-przestrzenne są już nie tylko rejestrowane, lecz próbuje się je wyjaśniać działaniem (współczesnym lub przeszłym) procesów społeczno-kulturowych i przyrodniczych bądź współdziałaniem czynników obu rodzajów. Analiza osadnicza z biernej zmienia się w czynną; przestaje być formą konstruowania spostrzeżeń o przestrzennych kompleksach zjawisk i staje się instrumentem poznawania rzeczywistości poprzez zestawianie dotychczasowych twierdzeń o układach i relacjach z konkretnymi rezultatami ich przestrzennego oddziaływania, rozpatrywanymi na tle realnego otoczenia kulturowego i przyrodniczego.

W następnej z kolei fazie rozwoju badań zachodzi już integralne podporządkowanie analizy osadniczej całości postępowania poznawczego. Obserwowaliśmy to na przykładzie działalności wybitnych badaczy końca XIX i początków XX w., powtórzymy więc tylko w skrócie, że analiza osadnicza jest dla nich jednym ze sposobów ustalania faktów-układów[232], zwłaszcza układów większych i bardziej skomplikowanych[233]. Główną operacją staje się teraz wzajemna weryfikacja abstrakcyjnego modelu układu, skonstruowanego przez badacza, z przetworzonymi w analizie osadniczej zbiorami różnorodnych danych, pochodzących tak z własnych obserwacji danej dyscypliny, jak i z wiadomości innych nauk, a informujących syndromatycznie o realnie istniejących układach. Obok wzrostu znaczenia hipotezy roboczej i rozbudowania jej w konstrukcji modelowej obserwujemy tu także wzrost integrujących funkcji analizy, jednoczącej w sobie wyniki różnych, coraz bardziej wyspecjalizowanych dyscyplin. Opracowania osadnicze podobnie jak inne prace typu monograficznego stają się w tej fazie rozwoju elementem szerszej strategii poznawczej, propagowanej w poszczególnych bardziej rozwiniętych naukach. Mają one mianowicie uzupełniać i kontrolować wyniki badań opartych na analizie statystycznej, typologicznej, kartograficznej czy innych podobnych metodach makroanalitycznych, przystosowanych do opracowywania materiałów masowych.

Zarysowany tu rozwój analizy osadniczej jest oczywiście schematem idealizowanym, nie uwzględniającym działania rozmaitych czynników modyfikujących proces rozbudowy badań osadniczych w poszczególnych dyscyplinach i środowiskach badawczych, scharakteryzowanych w artykule na konkretnych przykładach.

[232] Topolski 1968, s. 153 n.
[233] Kurnatowski 1973, s. 10 n.

BIBLIOGRAFIA

Dokumentacja bibliograficzna poruszonych w artykule kwestii wymagałaby zacytowania co najmniej 2000 publikacji. Ograniczone ramy artykułu zmusiły do wydatnego okrojenia tak przypisów, jak i liczby powoływanych prac. Ograniczono się do zamieszczenia prac najbardziej reprezentatywnych dla omawianych okresów i kierunków badań, oraz późniejszych, ale zawierających bogatsze informacje bibliograficzne, ułatwiające poszerzenie wiadomości; preferowano przy tym łatwiej dostępne publikacje autorów polskich. Wymieniono też przykładowo kilka bibliografii specjalistycznych z różnych dyscyplin badawczych.

Skróty

AdG — Annales de Géographie, Paris.
AG — Archaeologia Geographica, Hamburg.
EP — Etnografia Polski, Warszawa.
FLZ — Fühlings Landwirtschaftliche Zeitung, Stuttgart.
DG — Deutsche Geschichtsblätter, Gotha.
GJ — Geographisches Jahrbuch, Gotha.
GZ — Geographische Zeitschrift, Leipzig.
KAU — Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, Warszawa.
KH — Kwartalnik Historyczny, Warszawa.
KHKM — Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Warszawa.
PG — Przegląd Geograficzny, Warszawa.
PGM — Petermanns Geographische Mitteilungen, Gotha.
PH — Przegląd Historyczny, Warszawa.
PIUA — Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, Warszawa.
PS — Przegląd Socjologiczny, Warszawa.
SMDNP — Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej, Warszawa.
ZfE — Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.

Literatura

Abramowicz A.
1967 *Wiek archeologii. Problemy polskiej archeologii dziewiętnastowiecznej*, Warszawa.

Adamus K.
1959 *Monografie wsi w Polsce. Przegląd problematyki badawczej*, EP, 2, s. 157–204.

Ajdukiewicz K.
1965 *Logika pragmatyczna*, Warszawa.

Ankermann B.
1905 *Kulturkreise und Kulturschichten in Afrika*, ZfE, 37, s. 54–90.

ANTONIEWICZ W., DOBROWOLSKI K., PARYSKI W. H.
1970 *Studia podhalańskie oraz bibliografia pasterstwa Tatr i Podhala*, Wrocław.

ARNOLD S.
1929 *Geografia historyczna, jej zadania i metody*, PH, 28, s. 91–120.
1951 *Geografia historyczna Polski*, Warszawa.

ARSENEV K.
1818 *Načertanie statistiki Rossijskogo gosudarstva*, Petersburg.

BABICZ J.
1961a *U źródeł ideowych* Geografii rozumowej *Wacława Nałkowskiego (w 50-lecie śmierci)*, PG, 33, s. 3–21.
1961b *Wincenty Pol. Metodologiczne założenia jego geografii i wpływ Rittera na ich ukształtowanie*, SMDNP, seria C, z. 4, Warszawa.
1962 *Nauka o ludach Fryderyka Ratzla*, Wrocław.

BALZER O.
1898 *Rewizja teorii o pierwotnym osadnictwie w Polsce*, KH, 12, s. 21—63.
1910 *Chronologia najstarszych kształtów wsi słowiańskiej i polskiej*, KH, 24, s. 359–406.
1911 *Niemcy w Polsce*, KH, 25, s. 429—454.

BARYCZ H.
1949 *Wincenty Pol jako profesor geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim*, Prace Komisji Historii Medycyny i Nauk Matematyczno-Przyrodniczych PAU, t. 3, nr 2, Kraków.

BECKER H., BARNES H. E.
1964,1965 *Rozwój myśli społecznej od wiedzy ludowej do socjologii. Historia i interpretacja ludzkich pojęć o współżyciu ludzi*, t. 1 i 2, Warszawa.

BEHLA R.
1888 *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*, Berlin.

BERNHARD H.
1915 *Die Agrargeographie als wissenschaftliche Disziplin*, PGM, z. 1, s. 12–18, z. 3, s. 99–103, z. 5, s. 179–182.

BERRY B. J. L., PRED A.
1961 *Central Place Studies. A Bibliography of Theory and Applications*, Regional Science Research Institute, Philadelphia.

BESCHORNER H.
1906 *Wesen und Aufgaben der historischen Geographie*, „Historische Vierteljahrschrift", 16.
1928 *Handbuch der deutschen Flurnamenliteratur bis Ende 1926*. Dresden-Leipzig.

BEZWIŃSKI Z. J.
1963 *Opisy społeczne zbiorowości terytorialnych Franciszka Bujaka*, SMDNP, seria E, z. 1.

BLANCHARD R.
1906 *La Flandre*, Paris.
1911 *Grenoble. Étude de géographie urbaine*, Paris.
1922 *Une méthode de géographie urbaine*, „La Vie Urbaine", Paris, s. 301–319.

BLOCH M.
1931,1952 *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, wyd. 1, 2, Paris.

BLUME E.
1912,1915 *Die germanische Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit*, t. 1 i 2, Würzburg.

BOAS F.
1888 *The Central Eskimo*, Washington.
1911 *The Mind of Primitive Man*, New York.
1940 *Race, Language and Culture*, New York.

BRUNHES J.
1910 *Le géographie humaine*, Paris.
1914 *La géographie de l'histoire*, „Revue de géographie", 8.

BRUNHES J., VALLAUX C.
1921 *La géographie de l'histoire*, wyd. 2, Paris.

BUCZEK K.
1937 *Z nowszych badań nad osadnictwem ziem Polski w średniowieczu*, PH, 34, s. 274–295.
1964 *Targi i miasta na prawie polskim. Okres wczesnośredniowieczny*, Wrocław.

BUJAK F.
1905 *Studia nad osadnictwem Małopolski*, Kraków.
1976 *Wybór pism*, t. 1 i 2, red. Madurowicz-Urbańska, Warszawa.

BURSZTA J.
1968 *Region i regionalne monografie etnograficzne. Problemy i metody badań*, „Lud", 51, cz. 2, s. 599–613.
1969 *Etnografia w ćwierćwieczu Polski Ludowej. Organizacja, tendencje, kierunki badań*, „Lud", 53, s. 31–59.
1970 *Oskar Kolberg i jego dzieło. Z okazji opublikowania 50-ciu tomów* Dzieł wszystkich, „Kultura i społeczeństwo", 14, s. 87–105.

CHILDE G. V.
1956 *Piecing together the Past. The Interpretation of Archaeological Data*, London.

CLERGET P.
1909/1910 *L'urbanisme. Étude historique, géographique et économique*, „Bulletin de la Societé Neuchâteloise de Géographie", 20, s. 214–231.

CLOUZOT E.
1909 *Le problème de la fonction des villes*, „La géographie", 20, s. 165–76.

COCCHIARA G.
1971 *Dzieje folklorystyki w Europie*, Warszawa.

CRAWFORD O. G. S.
1953 *Archaeology in the Field*, London.

ČUPROV A. J.
1894 *O monografičeskom opisanii otdelnych selenij*, Moskva.

CURSCHMANN F.
1916 *Die Entwicklung der historisch-geographischen Forschung in Deutschland*, „Archiv für Kulturgeschichte", 12, s. 129–163, 285–325.

CZEKANOWSKI J.
1946 *Półwiecze „Towarzystwa Ludoznawczego"*, „Lud", 36: 1939–1945, s. 33–88.
1948 *Zagadnienia antropologii. Zarys antropologii teoretycznej*, Toruń.

ČELINCEV A.
1910 *Selskoe chozjajstvo. Očerki po selskochozjajstvennoj ekonomii*, Petersburg.

DAHLMANN F. Ch., WAITZ G.
1931,1932 *Quellenkunde der deutschen Geschichte*, t. 1, 2, wyd. 9, Leipzig.

DAUZAT A.
1922 *La géographie linguistique*, Paris.

DELITSCH O.
1880 *Bevölkerungszunahme und Wohnortswechsel*, PGM, 26, s. 125–132.

DEMANGEON A.
1905 *La Picardie et les régions voisienes: Artois, Cambrésis, Beauvaisis*, Paris.

DEMOLINS E.
1902 *Szlaki dziejowe i typy społeczne*, Warszawa (przekład L. Krzywickiego).

DERCZYŃSKI W., JASIŃSKA-KANIA A., SZACKI J. (red.)
1975 *Elementy teorii socjologicznych. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*, Warszawa.

DOBROWOLSKA M.
1947 *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, PG, 21, s. 153–203.
1953 *Przedmiot i metoda geografii historycznej*, PG, 25, s. 57–77.

DOBROWOLSKI K.
1958 *Drogi rozwoju etnografii polskiej, jej obecne zadania, metody i związki z innymi naukami (rozważania dyskusyjne)*, EP, 1, s. 72–83.
1967 *Studia z pogranicza historii i socjologii*, Wrocław—Warszawa—Kraków.

DOPSCH A.
1918/1920, 1922 *Die wirtschaftlichen und sozialen Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Cäsar bis auf Karl den Grossen*, t. 1, 2, Wien wyd. 1 i 2.

DÖRRIES H.
1930 *Der gegenwärtige Stand der Stadtgeographie*, PGM, Ergänzunsheft 209.
1940 *Siedlungs- und Bevölkerungsgeographie 1908–1938*, GJ, 55, I, s. 1–380.

DUBY G.
1962 *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, t. 1 i 2, Paris.

DUNIN-WĄSOWICZ T.
1974 *Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na Niżu Środkowoeuropejskim w XIII wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk.

DZIEWOŃSKI K.
1956 *Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze*, PG, 28, s. 721–764.
1957 *Zagadnienia rozwoju miast wczesnośredniowiecznych w Polsce*, KAU, 2, z. 3/4, s. 271–277.
1967 *Baza ekonomiczna i struktura funkcjonalna miast. Studium rozwoju pojęć, metod i zastosowań*, Warszawa.
1968 *Prognoza rozwoju nauk geograficznych*, PG, 40, s. 3–28.
1973 *Perspektywy rozwojowe analizy regionalnej i nauki o regionach*, PG, 45, s. 699–705.

EDEN F. M.
1797 *The State of the Poor: or an History of the Labouring Classes in England from Conquest to the Present Period.* London.

EGGERS H. J.
1950/1951 *Die vergleichende geographisch-kartographische Methode in der Urgeschichtsforschung*, AG, 1, s. 1—3.
1959 *Einführung in die Vorgeschichte*, München.

ENGELBRECHT T.
1883 *Der Standort der Landwirtschaftszweige in Nordamerika*, Berlin.
1898–1899 *Die Landbauzonen der aussertropischen Länder*, t. 1–3, Berlin.

ENGELS F.
1949 *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, Warszawa.
1952 *Położenie klasy robotniczej w Anglii*, Warszawa.
1956 *Anty-Dühring*, Warszawa.

FALKOWSKI J.
1937 *O wewnętrznym układzie prac etnograficznych*, „Lud", 35, s. 162–168.

FINCH V., BAKER O. E.
1917 *Geography of the World's Agriculture*, Washington.

FLACH J.
1899 *L'origine historique de l'habitation et des lieux habités en France*. Paris.

FLEURE H. J.
1920 *Some Types of Cities in Temperate Europe*, „Geographical Review", 10, New York, s. 357–374.

FRANKOWSKA M.
1967 *Podstawy gospodarki wiejskiej w Peru w ostatnim okresie panowania Inków i pierwszym stuleciu po konkwiście. Wiek XVI i pierwsza połowa XVII w.*, Poznań.
1969 *Etnografia powszechna i jej miejsce w nauce polskiej po drugiej wojnie światowej*, „Lud" 53, s. 103–136.

FREEMAN E. A.
1882 *The Historical Geography of Europe*, London.

FRIEDRICH E.
1908 *Die Fortschritte der Anthropogeographie*, III, GJ, 31, s. 440–461.

FRITZ J.
1894 *Deutsche Stadtanlagen*, Strassburg.

FROBENIUS L.
1898 *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen*, Berlin.

GALLOIS L.
1908 *Régions naturelles et nom des pays*, Paris.

GAŁĘSKI B.
1966 *Socjologia wsi, pojęcia podstawowe*, Warszawa.

GANTNER J.
1928 *Grundrissformen der europäischen Stadt*, Wien.

GEDDES P.
1902 *Edinburg and its Region. Geographical and Historical* „Scottish Geographical Magazine", 18, Edinburg, s. 302–312.
1904 *City Development*, Edinburgh.
1911 *The Civic Survey of Edinburg*, Edinburg.
1915, 1949 *Cities in Evolution*, wyd. 1 i 2, London.

GEDDES P., MEARS F. C.
1919 *Early Views and Maps of Edinburg (Beginnings of a Survey of Edinburg)*, „Scottish Geographical Magazine", 35, s. 381–429.

Geografija
1966 *Geografija naselenija v SSSR*, „Itogi Nauki", Moskva.

GEORGE H. B.
1901 *The Relations of Geography and History*, Oxford.

GERLACH W.
1913 *Die Entstehung der Stadtbefestigungen in Deutschland*, „Leipziger Historische Abhandlungen", 34.
1914/1915 *Zur Frage der Grundrissbildung der deutschen Stadt*, „Historische Vierteljahrschrift", 17, s. 508–512.
1936 *Alte und neue Wege in der Stadtplanforschung. Ein Beitrag zur historisch-topographischen Poligraphie*, „Hansische Geschichtsblätter", 60, Weimar, s. 208–221.

GERMAN K.
1819 *Statističeskie issledovanija otnositelno Rossijskoj imperii*, cz. I, Petersburg.

GIEYSZTOROWA I.
1963 *Badania nad historią zaludnienia Polski*, KHKM, 11, s. 523–562.

GILLIÉRON J., EDMONT E.
1902–1910 *Atlas linguistique de la France*, fasc. 1–35, Paris.

GILLIÉRON J., MONGIN J., ROQUES M.
1912 *Études de géographie linguistique*, Paris.

GÖTZ W.
1904 *Historische Geographie*, Leipzig—Wien.

GRABSKI W.
1936, 1937 *System socjologii wsi*, „Roczniki Socjologii Wsi", 1, s. 1–125, 2, s. 1–65.

GRADMANN R.
1901 *Das mitteleuropäische Landschaftsbild nach seiner geschichtlichen Entwicklung*, GZ, 7, s. 361—377, 435—447.
1906 *Beziehungen zwischen Pflanzengeographie und Siedlungsgeschichte*, GZ, 12, s. 305—325.
1914 *Siedlungsgeographie des Königreichs Württemberg*, t. 1 i 2, Stuttgart.

GRAEBNER F.
1905 *Kulturkreise und Kulturschichten in Ozeanien*, ZfE, 37, s. 28–53.
1911 *Methode der Ethnologie*, Heidelberg.

GRODECKI R.
1912–1913 *Książęca włość trzebnicka na tle organizacji majątków książęcych w Polsce w XII w.*, KH, 26, s. 433–475, 27, s. 1–66.

HAHN F. G.
1885 *Die Städte der nordostdeutschen Tiefebene in ihrer Beziehung zur Bodengestaltung*, „Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde", 1, Stuttgart.

HAMM E.
1935 *Erbgut des Mittelalters. Die deutsche Stadt im Mittelalter*, Stuttgart.

HASSERT K.
1907 *Die Städte geographisch betrachtet*, Leipzig.

HASSINGER H.
1910 *Über einige Aufgaben der Geographie der Grossstädte*, „Geographischer Jahresbericht aus Österreich", 8, Wien, s. 1–32.
1931 *Geographische Grundlagen der Geschichte*, [w:] *Geschichte der führenden Völker*, t. 2, Fryburg.

HATT P. H., REISS A. J. Jr.
1957 *Cities and Society. The Revised Reader in Urban Sociology*, New York.

HENSEL W.
1958 *O tzw. baltosłowiańskiej archeologicznej wspólnocie kulturowej* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria III, t. 1, Warszawa, s. 149–158.
1971 *Archeologia i prahistoria. Studia i szkice*, Wrocław.

HERBST S.
1951 *Zadania i potrzeby polskiej urbanistyki historycznej*, PIUA, 1.

HETTNER A.
1895 *Die Lage der menschlichen Ansiedlungen*, GZ, 1. s. 361–375.
1902 *Die wirtschaftlichen Typen der Ansiedlungen*, GZ, 8, s. 92–100.

HILLMANN R.
1911 *Die landwirtschaftliche Erdkunde als Gegenstand des Hochschulunterrichts*, FLZ, 60, s. 289–297.

Historia
1973 *Historia etnografii polskiej*, praca zbior. pod red. M. Terleckiej, Wrocław.

HOCHFELD J.
1963 *Studia o marksowskiej teorii społeczeństwa*, Warszawa.

HOŁDA-RÓŻIEWICZ H.
1976 *Ludwik Krzywicki jako teoretyk społeczeństw pierwotnych*, Wrocław.

ISACZENKO A. G.
1975 *Rozwój myśli geograficznej*, Warszawa.

JACOBY V.
1845 *Forschungen über das Agrarwesen des Altenburger Ostseelandes mit besonderer Berücksichtigung der Abstammungsverhältnisse der Bewohner*, „Leipziger Illustrierte Zeitung", s. 186–190.

JAGIELSKI A.
1974 *Geografia ludności*, Warszawa.

JAHN M.
1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa vor 700 v. Chr. bis 200 n. Chr.*, Würzburg.
1921 *Reitersporn, die Entstehung und früheste Entwicklung*, Leipzig.
1941 *Die deutsche Vorgeschichtsforschung in einer Sackgasse?*, „Nachrichten für deutsche Vorzeit", 17, s. 73–82.

JANKUHN H.
1955 *Methoden und Probleme siedlungsarchäologischer Forschung*, AG, 4, s. 74–84.

JEFFERSON M.
1909 *The Anthropogeography of Some Great Cities. A Study in Distribution of Population*, „Bulletin of the American Geographic Society", 41, s. 537–566.

JERMOLOV A.
1879, 1894 *Organizacija polovogo chozjajstva*, Petersburg, wyd. 1 i 3.

KACZMARCZYK Z.
1961 *Początki miast polskich. Zagadnienia prawne*, „Czasopismo Prawno-Historyczne", 13, z. 2, s. 9–45.

KIEKEBUSCH A.
1928 *Siedlungsarchäologie*, [w:] EBERT, *Reallexikon* t. 12, s. 102–117.

KIEŁCZEWSKA-ZALESKA M.
1958 *O kierunkach rozwoju geografii człowieka w Polsce*, PG, 30, s. 403–419.
1963 *Nowe kierunki studiów geograficzno-historycznych nad osadnictwem wiejskim*, PG, 35, s. 3–19.
1969, 1972 *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, Warszawa, wyd. 1 i 2.

KLAIBER Ch.
1912 *Die Grundrissbildung der deutschen Stadt im Mittelalter unter besonderer Berücksichtigung der schwäbischen Lande*, „Beiträge zur Bauwissenschaft", 20, Berlin.

KMITA J. (red.)
1973 *Elementy marksistowskiej metodologii humanistyki*, Poznań.

KNÜLL B.
1903 *Historische Geographie Deutschlands*, [Wrocław].

KOHL J. G.
1841 *Der Verkehr und die Ansiedelungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche*, Dresden—Leipzig.

1874 *Die geographische Lage der Hauptstädte Europas*, Leipzig.

Kosiński L.
1957 *Uwagi o geografii osadnictwa i zaludnienia w Wielkiej Brytanii*, PG, 29, s. 797–805.

Kossinna G.
1895 *Ueber die vorgeschichtliche Ausbreitung der Germanen in Deutschland*, „Correspondenzblatt der deutschen Gesellschaft f. Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte", 26, s. 109–112.
1902 *Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet*, ZfE, 34, s. 161–222.
1905 *Über verzierte Eisenlanzenspitzen als Kennzeichen der Ostgermanen*, ZfE, 37, s. 369–407.
1911 *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Würzburg.
1926 *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, Berlin.

Kostrowicki J.
1957 *Uwagi o geografii rolnictwa w krajach anglosaskich*, PG, 29, s. 47–65.
1973 *Zarys geografii rolnictwa*, Warszawa.

Kostrzewski J.
1949 *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań.

Kowalewski M.
1903 *Zarys początków i rozwoju rodziny i własności*, Warszawa.

Kozłowski L.
1922 *Problem etniczny w prehistorii*, „Lud", 21, s. 17–28.
1927 *Metoda kartograficzna w prehistorii*, „Lud", 26, s. 26–45.

Kötzschke R.
1906 *Quellen und Grundbegriffe der historischen Geographie Deutschlands und seiner Nachbarländer*, Grundriss der Geschichtswissenschaft, t. 1, cz. 2, z. 7, Leipzig—Berlin.
1911 *Neuere Forschungen zur Geschichte der ostdeutschen Kolonisation*, DG, 11, s. 279–300.

Krakowski S.
1950 *Problematyka miejska w historiografii polskiej. Informacje bibliograficzne, metodologia zagadnienia (ze szczególnym uwzględnieniem okresu 1929–1949)*, Łódź.

Kretschmer K.
1899 *Die Beziehungen zwischen Geographie und Geschichte*, GZ, 5, s. 665—671.
1904 *Historische Geographie von Mitteleuropa*, München—Berlin.

Kretzschmar J.
1908 *Der Stadtplan als Geschichtsquelle*, DG, 9, s. 133–141.

Krjukov P.
1853 *Očerk manufakturno-promyšlennych sil Evropejskoj Rossii služaščij tekstam promyšlennoj karty*, Petersburg.

Kroeber A. L.
1937 *Culture Area*, [w:] *Encyclopaedia of the Social Sciences*, red. E. R. A. Seligman, t. II–IV, New York.
1973 *Istota kultury*, Warszawa.

Krupjanskaja V. J., Potopov L. P., Terenteva L. N.
1961 *Osnovnye problemy etnografičeskogo izučenija narodov SSSR*, „Sovetskaja Etnografija", z. 3, s. 3–12.

Krzymowski R.
1911 *Die wirtschaftliche Stellung der Landwirtschaftsgeographie*, FLZ, 60, s. 252–265.
1914 *Die landwirtschaftlichen Wirtschaftssysteme Elsass-Lothringens*, wyd. 2, Berlin.
1916 *Die Agrargeographie*, „Landwirtschaftliche Jahrbücher", s. 407–431.

Krzywicki L.
1892 (1962) *Kurpie*, Biblioteka Warszawska, t. 3, s. 527–558, t. 4, s. 61–97 (przedruk: *Dzieła*, t. 6, Warszawa).
1893 (1969) *Ludy. Zarys antropologii etnicznej*, Warszawa (przedruk: *Dzieła* t. 7, Warszawa).
1913 (1951) *Rozwój społeczny wśród zwierząt i u rodzaju ludzkiego*, Świat i człowiek, t. 4. (przedruk: *Studia socjologiczne*, Warszawa).
1914 *Ustroje społeczno-gospodarcze w okresie dzikości i barbarzyństwa*, Warszawa.
1923 *Studia socjologiczne*, Warszawa (zbiór artykułów z lat 1888–1903).

Krzywicki
1938 *Ludwik Krzywicki. Praca zbiorowa poświęcona jego życiu i twórczości*, Warszawa.

Kuhn T. S.
1968 *Struktura rewolucji naukowych*, Warszawa.

Kula W.
1963 *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa.

Kurnatowski S.
1965 *Najważniejsze założenia porównawczych badań osadniczych*, „Sprawozdania Poznańskiego T-wa Przyjaciół Nauk", nr 1 (73), s. 67—69.
1973 *Zakres przestrzenny archeologicznych badań terenowych a przydatność ich dla analizy osadniczej*, „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 25, Warszawa, s. 9—42.

Kurpie
1962 *Kurpie. Puszcza Zielona*, praca zbior. pod red. Kutrzeby-Pojnarowej t. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków.

Labuda G.
1953 *Uwagi o przedmiocie i metodzie geografii historycznej*, PG, 25, s. 5–56.

Lalik T.
1953 *Przegląd badań nad historią rozplanowania osad wiejskich w Polsce*, PIUA, 11.
1959/1960 *Recherches sur les origines des villes en Pologne*, Acta Poloniae Historica, 2, s. 101–131.

Lamprecht K.
1885, 1886 *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur des platten Landes auf Grund der Quellen, zunächst des Mosellandes*, t. 1 i 2, Leipzig.

Lange O.
1962 *Całość i rozwój w świetle cybernetyki*, Warszawa.
1963, 1966 *Ekonomia polityczna*, t. 1 i 2, Warszawa.

Lavedan P.
1926–1952 *L'histoire de l'urbanisme*, t. 1–3, Paris.

Leixner O.
1925 *Der Stadtgrundriss und seine Entwicklung*, Wien.

Lenin V. I.
1899 *Razvitie kapitalizma v Rossii*, Petersburg.
1917 *Novye dannye o zakonach razvitija kapitalizma v zemledelii*, Petersburg.

Le Play F.
1855 *Les Ouvriers européens, études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe*, t. 1–6, Paris.

1862 *Instruction sur la méthode d'observation dite de monographies de familles*, Paris.
1879 *La méthode de la science sociale*, Paris.

LESZCZYCKI S.
1962 *Rozwój myśli geograficznej*, [w:] *Geografia powszechna*, Warszawa.
1966 *Aktualne problemy geografii ekonomicznej*, PG, 38, s. 563–582.
1973 *Perspektywa rozwoju nauk geograficznych*, PG, 45, s. 247–256.
1975 *Geografia jako nauka i wiedza stosowana*, Warszawa

LEVAINVILLE J.
1913 *Rouen. Étude de géographie urbaine*, Paris.

LIPIŃSKI E.
1968 *Historia powszechnej myśli ekonomicznej do roku 1870*, Warszawa.

LISSAUER A.
1887 *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig.

LITWIN J.
1956 *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym*, Warszawa.

LOWIE R. H.
1937 *The History of Etnological Theory*, New York.

LUTYŃSKI J.
1956 *Ewolucjonizm w etnologii anglosaskiej a etnografia radziecka*, Łódź.

ŁADOGÓRSKI T.
1958 *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław.

ŁOWMIAŃSKI H.
1931, 1932 *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1 i 2, Wilno.
1963–1973 *Początki Polski*, t. 1–5, Warszawa.

ŁUSZCZKIEWICZ W.
1880 *Kościół Św. Jakuba w Sandomierzu*, „Sprawozdania Komisji Historii Sztuki PAU", t. 2, s. 27–52.

MAAS W.
1959 *Z nowszych badań nad dziejami osadnictwa w Niemczech*, KHKM, 7, s. 87–117.

MALECZYŃSKI K.
1926 *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów.

MALINOWSKI B.
1958 *Szkice z teorii kultury*, Warszawa.

MARTINY R.
1916 *Die Formen der ländlichen Siedlungen in der Provinz Posen*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für Provinz Posen", 20, s. 23–42.

MAUNIER R.
1910 *L'origine et la fonction économique des villes. Étude de morphologie sociale*, Paris.

MEDVEDKOV J. (red.)
1966 *Teoretičeskie voprosy geografii. Geografija naselenija za rubežom*, „Itogi nauki", z. 1.

MEIER P. J.
1907 *Die Grundrissbildung der deutschen Städte des Mittelalters in ihrer Bedeutung für Denkmalpflege*, [w:] *Achter Tag für Denkmalpflege*, Sonderdruck, Mannheim.
1909 *Der Grundriss der deutschen Stadt des Mittelalters in seiner Bedeutung als geschichtliche Quelle*, „Correspondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine", 57, Berlin.
1914 *Die Fortschritte in der Frage der Anfänge und der Grundrissbildung der deutschen Stadt*, ibidem, 62, Berlin.

MEITZEN A.
1863 *Urkunden Schlesischer Dörfer*, Codex diplomaticus Silesiae, t. 4, [Wrocław].
1872 *Über Bildung von Dörfern und deren nationale Bedeutung*, ZfE, s. (Verhandlungen), s. 134—146.
1895 *Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven*, Berlin.

MEITZEN A., GROSSMANN F.
1868–1908 *Der Boden und die landwirtschaftliche Verhältnisse des Preussischen Staates*, t. 1–7 i Atlas, Berlin.

MEURER F.
1914 *Der mittelalterliche Stadtgrundriss im nördlichen Deutschland in seiner Entwicklung zur Regelmässigkeit auf der Grundlage der Marktgestaltung*, Berlin.

MEURIOT P. M.
1897 *Les agglomérations urbaines dans l'Europe contemporaine. Essai sur les causes, les conditions et les consequences de leur développement*, Paris.

MIROT L.
1930 *Manuel de géographie de la France*, Paris.

MONTELIUS O.
1903 *Die Methode* [w:] *Die älteren Kulturperioden im Orient und in Europa*, Stockholm.

MOSZYŃSKI K.
1924 *O wewnętrznym układzie prac obejmujących całokształt kultury materialnej*, „Lud", 23, s. 38–49.
1958 *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*, Wrocław—Kraków—Warszawa.

MÖTEFINDT H.
1922 *Richtungen und Ziele der Vorgeschichtsforschung der Gegenwart*, [w:] *25 Jahre Siedlungsarchäologie*, Leipzig.

MUMFORD L.
1948 *Patrick Geddes, Victor Branford and Applied Sociology in England. The Social Survey, Regionalism and Urban Planning*, [w:] *An Introduction to the History of Sociology*, Barnes W. E. ed., Chicago.

MÜNCH H.
1946 *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich XIII i XIV wieku*, Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski PAU, z. 4, Kraków.

NAŁKOWSKI W.
1887, 1894, 1907 *Zarys geografii rozumowej i geologii*, wyd. 1, 2 i 3, Warszawa.
1901 *Ziemia i człowiek. Szkice i studia geograficzne*, Warszawa.

NIEMCÓWNA S.
1923 *Wincenty Pol jako geograf*, Kraków.

NOWAKOWSKI S.
1927 *Antropogeografia ogólna w Polsce (1875–1925)*, „Kosmos".

NOWAKOWSKI S.
1964 *Franciszek Bujak jako socjolog*, „Studia Socjologiczne", z. 4 (16), s. 95—118.

OBERHUMMER E.
1891 *Die Aufgaben der historischen Geographie*, „Verhandlungen des IX. Deutschen Geographischen Tages zu Wien", Berlin, s. 237–251.

OGAREV N.
1952 *Izbrannye socjalno-političeskie i filosofskie proizvedenija*, t. 1, Moskva.

OLSZEWSKA-DYONIZIAK B.
1972 *Metodologiczne i socjologiczne problemy badań nad społecznościami lokalnymi*, „Studia socjologiczne", 1 (44), s. 99–137.

OSSOWSKI G.
1879–1888 *Zabytki przedhistoryczne ziem polskich*, S. I: Prusy królewskie, z. 1–4, Kraków.
1881 *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległymi częściami Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Kraków.

OSSOWSKI S.
1967, 1968 *Dzieła*, t. 4: *O Nauce*, t. 5: *Z zagadnień struktury społecznej*, Warszawa.

OTTO H. K.
1953 *Archäologische Kulturen und die Erforschung der konkreten Geschichte von Stämmen und Völkerschaften*, „Ethnographisch-Archäologische Forschungen", 1, s. 1–27.

PARK R. E.
1916 *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*, „American Journal of Sociology", 20.

PAZYRA S.
1959 *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa.

PÍČ J. L.
1899–1905 *Starožitnosti země české*, t. 1–6, Praha.

PIEKOSIŃSKI F.
1897 *Ludność wieśniacza w Polsce. Studia, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego* t. 1, Kraków.
1901 *Rycerstwo polskie wieków średnich*, t. III, Kraków.

PIETER J.
1967 *Ogólna metodologia pracy naukowej*, Wrocław—Warszawa—Kraków.

PODWIŃSKA Z.
1968 *Habitat agraire en Pologne du début du Moyen Age. Soixante ans de recherches*, KHKM, 16, s. 729–747.

POL W.
1966 *Prace z etnografii północnych stoków Karpat*, wyd. J. Babicz, Wrocław.

POTKAŃSKI K.
1922, 1924 *Pisma pośmiertne*, pod red. F. Bujaka, t. 1, 2, Kraków.

RATZEL F.
1882, 1889 *Anthropogeographie*, cz. I: *Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, wyd. 1 i 2, Stuttgart.
1891, 1912, 1922 *Op. cit.*, cz. II: *Die geographische Verbreitung des Menschen*, wyd. 1, 2 i 3.
1885–1888, 1894–1895 *Völkerkunde*, t. 1–3, wyd. 1 i 2, Berlin.
1897a *Die geographische Methode in der Ethnographie*, GZ, 3, s. 268–278.
1897b, 1903, 1923 *Politische Geographie*, wyd. 1, 2 i 3, München—Leipzig.

REDFIELD R.
1955 *The Little Community*, Chicago.

RHAMM K.
1905, 1908 *Ethnologische Beiträge zur germanisch-slavischen Altertumskunde*, I: *Die Grosshufen der Nordgermanen*, II: *Die Urzeitliche Bauernhöfe im germanisch-slavischen Waldgebiet*, 1: *Altgermanische Bauernhöfe im Übergang vom Saal zum Flitz*, Braunschweig.

RICHTHOFEN F.
1908 *Vorlesungen über allgemeine Siedlungs- und Verkehrsgeographie*, wyd. O. Schlüter, Berlin.

RIETSCHEL S.
1897 *Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis*, Leipzig.

RIGAUDIAS-WEISS H.
1936 *Les enquêtes ouvrières en France entre 1830 et 1848*, Paris.

ROSCHER W.
1871 *Betrachtungen über die geographische Lage der grossen Städte*, „Neues Reich", 1.

ROSŁANOWSKI T.
1966 *Stan i ocena badań historyczno-osadniczych nad średniowieczem zachodnioeuropejskim*, KHKM 14, s. 357–370.

RUTKOWSKA-PŁACHCIŃSKA A.
1966 *O kierunkach zainteresowania osadnictwem wśród historyków i geografów*, KHKM, 14, s. 171–177.

RÜBEL K.
1904 *Die Franken, ihr Eroberungs- und Siedlungssystem im deutschen Volksstande*, Bielefeld.

RYCHLIŃSKI S.
1935 *Socjologia miasta*, PS, 3, z. 3/4, s. 562–582.
1976 *Wybór pism*, Warszawa.

RYCHŁOWSKI B.
1961 *Regionalne podziały ekonomiczne w Związku Radzieckim*, PG, 33, s. 303–349

SADOWSKI J. N.
1876 *Drogi handlowe greckie i rzymskie przez porzecza Odry, Wisły, Dniepru i Niemna do wybrzeży Morza Bałtycktego*, „Pamiętnik Wydz. Filologicznego i Filozof.-Historycznego AU w Krakowie", Kraków.
1877 *Wykaz zabytków przedhistorycznych na ziemiach polskich*, Zeszyt I: *Porzecza Warty i Baryczy*, Kraków.

SAWICKI L.
1910 *Rozmieszczenie ludności w Karpatach Zachodnich*, Kraków.
1913 *Studia nad Abisynią*, I: *Wpływ warunków geograficznych na rozsiedlenie ludności według jej znamion rasowych i kulturalnych*, Warszawa.
1916 *Przestrzeń życiowa (ekumena) na ziemiach polskich. Szkic antropogeograficzny*, Kraków.

SCHLENGER H.
1930 *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien*, [Wrocław].

SCHLÜTER O.
1899a *Bemerkungen zur Siedelungsgeographie*, GZ, 5, s. 65—84.
1899b *Über den Grundriss der Städte*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde", 34, s. 446–462.
1900 *Die Formen der ländlichen Siedelungen (nach A. Meitzen)*, GZ, 6, s. 248–262.
1903 *Die Siedelungen in nordöstlichen Thüringen. Ein Beispiel für die Behandlung siedelungsgeographischer Fragen*, Berlin.
1906a *Die leitende Gesichtspunkte der Anthropogeographie, insbesondere der Lehre Friedrich Ratzels*, „Archiv für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik", 32, s. 581–630.
1906b *Die Siedelungsgeographie als Arbeitsfeld der germanistisch-historisch vorgebildeten Erdkundelehre*, „Geographischer Anzeiger", 7, s. 49—52, 73—78, 97—101, 125—132.

SCHNAPPER-ARNDT G.
1883 *Fünf Dorfgemeinden auf dem Hohen Taunus*, Leipzig

SCHUCHHARDT C.
1900 *Das Römerkastell bei Haltern.*
1909 *Die Römerschanze bei Potsdam*, „Prähistorische Zeitschrift", 1, s. 209—238.

SCHUCHHARDT C., OPPERMANN A. V.
1916 *Atlas vorgeschichtlicher Befestigungen in Niedersachsen*, Berlin.

SCHULZ-MINDEN W.
1913 *Das germanische Haus in der vorgeschichtlicher Zeit*, Würzburg.

SCHUSTER O.
1869 *Die alten Heidenschanzen Deutschlands mit spezieller Beschreibung der Oberlausitzer Schanzensystems*, Dresden.

SCHWARTZ G.
1966 *Allgemeine Siedlungsgeographie*, wyd. 2, Berlin.

SCHWERZ J. N.
1807–1811 *Einleitung zur Kenntnis der belgischen Landwirtschaft*, t. 1–3, Halle.

SEEBOHM F.
1883 *The English Village Communities*, London.

SEMJONOV TJAN-ŠANSKIJ P. P.
1871 *Naselennost Evropejskoj Rossii v zavisimosti ot pričin obuslovlivajuščich raspredelenie naselenija imperii*, „Statističeskij vremennik Rossijskoj Imperii", II, 4, Petersburg, s. 125–156.
1880a *Statistika pozemelnoj sobstvennosti i naselennych mest Evropejskoj Rossii*, Petersburg.
1880b *Muraevenskaja volost Dankovskogo ujezda Rjazanskoj guberni*, [w:] *Sbornik materialov dla izučenija selskoj pozemelnoj obščiny*, Petersburg.
1863–1885 *Geografičesko-statističeskij slovar Rossijskoj Imperii*, t. 1–5, Petersburg.

SEMJONOV TJAN-ŠANSKIJ W. P. JR.
1902 *Rossija*, Petersburg.
1910 *Gorod i derevnia v Evropejskoj Rossii*, „Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obščestva po otdeleniju statistiki", X, 2, Petersburg.

SEMKOWICZ W.
1917 *Ród Awdańców*, „Roczniki T-wa Przyjaciół Nauk Poznańskiego", 44.
1925 *O potrzebie i metodzie badań nad krajobrazem pierwotnym*, [w:] *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich*, Poznań.
1937 *Nauki pomocnicze historii*, KH, 51, s. 227–257.

SIEDLER E. J.
1914 *Märkischer Städtebau im Mittelalter. Beiträge zur Geschichte der Entstehung, Planung und bauliche Entwicklung der märkischen Städte*, Berlin.

SIMON A.
1892 *Die Verkehrsstrassen in Sachsen und ihr Einfluss auf die Städteentwickelung bis zum J. 1500*, Stuttgart.

SKVORCOV A.
1914 *Chozjajstvennye rajony Evropejskoj Rossii*, Petersburg.

SLOTKIN J. S. (red.)
1956 *Readings in Early Anthropology*, Viking Fund Publication on Anthropology, 40, New York.

SOROKIN P. A. (red.)
1930 *A Systematic Source Book in Rural Sociology*, t. 1–3, Minneapolis.

SOROKIN P., ZIMMERMAN C. C.
1929 *Principles of Rural-Urban Sociology*, New York.

SORRÉ M.
1951–1952 *Les fondements de la géographie humaine*, t. 1–3, Paris.

STEINMETZLER J.
1956 *Anthropogeographie Friedrich Ratzels und ihre ideengeschichtliche Wurzeln*, Bonn.

STRUPPE N., SEMJONOV TJAN-ŠANSKIJ W., GOLUBKOV K. (red.)
1911 *Torgovlja i promyšlennost Evropejskoj Rossii po rajonam*, Petersburg.

SUCHODOLSKI B.
1967 *Rozwój nowożytnej filozofii człowieka*, Warszawa.

SUJKOWSKI A.
1907, 1909 *Geografia ekonomiczna*, cz. 1 i 2, Warszawa.

SZCZEPAŃSKI J.
1950 *Socjografia*, „Wiedza i Życie", 19, s. 40—54, 415—427.
1961, 1967 *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Warszawa, wyd. 1 i 2.

SZCZURKIEWICZ T.
1970 *Studia socjologiczne*, Warszawa.

SZTOMPKA P.
1973 *Teoria i wyjaśnienie. Z metodologicznych problemów socjologii*, Warszawa.

SZWENGRUB L. M.
1967 *Bibliografia socjologii wsi polskiej 1918–1965*, Wrocław.

TARKOWSKA E.
1974 *Ciągłość i zmiana socjologii francuskiej: Durkheim, Maus, Lévi-Strauss*, Warszawa.

TATARKIEWICZ W.
1958 *Historia filozofii*, t. 1–3, wyd. 2, Warszawa.

TAYLOR E.
1957, 1958 *Historia rozwoju ekonomiki*, t. 1 i 2, Poznań.

THOMAS W. L. (red.)
1956 *Current Anthropology*, wyd. 2, Chicago.

THÜNEN J. H. v.
1826 *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, Hamburg-Rostock, wyd. 2 1875

TOKAREV S. A.
1966 *Istorija russkoj etnografii. Dooktjabrskij period*, Moskva.

TOŁWIŃSKI T.
1934, 1937, *Urbanistyka*, t. 1: *Budowa miasta w przeszłości*, t. 2:
1963 *Budowa miasta współczesnego*, t. 3, Warszawa.

TOPOLSKI J.
1960/1961 *Badania nad dziejami miast w Polsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza", 6, s. 5–43.
1965 *Czynnik geograficzny w wyjaśnianiu historycznym*, [w:] *Studia historyczne. Księga jubileuszowa z okazji 70 rocznicy urodzin prof. dra Stanisława Arnolda*, Warszawa, s. 345–356.
1966 *Problemy metodologiczne monograficznych badań wsi. O potrzebie monografii integralnych*, KHKM, 14, s. 427–436.
1968 *Metodologia historii*, Warszawa.

TRAVELYAN G. N.
1967 *Historia Anglii*, Warszawa.

TYMIENIECKI K.
1912 *Majętność książęca w Zagościu i pierwotne uposażenie klasztoru joannitów na tle osadnictwa dorzecza dolnej Nidy. Studium z dziejów gospodarczych XII w.*, Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydz. Hist.-Filoz., t. 4, Kraków.

1922 *Podgrodzia w północno-zachodniej Słowiańszczyźnie i pierwsze lokacje miast na prawie niemieckim*, „Slavia Occidentalis", 2, s. 55–113.
1955 *Organizacja rzemiosła wczesnośredniowiecznego a geneza miast polskich*, „Studia wczesnośredniowieczne", 3, s. 9–86.
1956 *Pisma wybrane*, Warszawa.

TYSZKIEWICZ J.
1975 *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat*, Wrocław.

VALLAUX C.
1908, 1910 *Géographie sociale*. I: *La mer*, II: *Le sol et l'Etat*, Paris.

VIDAL DE LA BLACHE P.
1894–1896 *Le principe de la géographie générale*, AdG, 4.
1902 *Les conditions géographiques des faits sociaux*, AdG, 11.
1903a *Tableau de la géographie de la France*, [w:] LAVISSE E., *Histoire de France*, t. 1, Paris.
1903b *La géographie humaine, ses rapports avec la géographie de la vie*, „Revue de Synthèse", 7.
1911 *Les genres de vies dans la géographie humaine*, AdG, 20.
1913 *Dès caractères distinctifs de la géographie*, AdG, 22.
1922 *Principes de géographie humaine*, publiés d'après les manuscrits de l'Auteur par R. de Martonne, Paris.

VIELROSE E.
1957 *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, KHKM, 5, s. 3–49.

Village désertés
1965 *Villages désertés et histoire économique XIe–XVIIIe siècle*, Paris.

VINER V.
1908 *Projekt organizacii porajonnogo izučenija selskogo chozjajstva*, Petersburg.

VOGEL W.
1930 *Stand und Aufgaben der historisch-geographischen Forschung in Deutschland*, PGM, Ergänzungsband 209, s. 346–360.

VOJEJKOV A. I.
1906 *Raspredelenije naselenija zemli v zavisimosti ot prirodnych uslovij v dejatelnosti čeloveka*, „Izvestija Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obščestva", 42, 2/3, Petersburg, s. 649–782.
1909 *Ludnost selenij Evropejskoj Rossii i Zapadnoj Sibiri*, ibidem, 45, 1/3.

VOLSKAJA B.
1950 *Obzor opytov rajonizirovanija Rossii s konca XVIII v. po 1861 g.*, „Voprosy Geografii", 17, s. 155–158.

WAHLE E.
1941 *Zur ethnischen Deutung frühgeschichtlicher Kulturprovinzen. Grenzen der frühgeschichtlichen Erkenntnis*, I. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse", Heidelberg.
1950, 1951 *Geschichte der prähistorischen Forschung*, „Anthropos", 45, s. 497–538, 46, 49–112.

WALIGÓRSKI A.
1973 *Antropologiczna koncepcja człowieka*, Warszawa.

WEBER A. E.
1899 *The Growth of Cities in the Nineteenth Century*. A Study in Statistics, New York.

WERNER J.
1954 *Neue Wege vorgeschichtlicher Methodik?*, „Forschungen und Fortschritte" 28, 8, s. 246–248.

WĘDZKI A.
1974 *Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII wieku. (Słowiańszczyzna zachodnia)*, Warszawa—Poznań.

WIATR J. J.
1973 *Marksistowska teoria rozwoju społecznego*, Warszawa.

WIMMER J.
1885 *Historische Landschaftskunde*, Innsbruck.

WOJCIECHOWSKI T.
1873 *Chrobacja. Rozbiór starożytności słowiańskich*, Kraków.

WRÓBEL A.
1965 *Pojęcie regionu ekonomicznego a teoria geografii*, Warszawa

ZABORSKI B., WRZOSEK A.
1939 *Antropogeografia*, [w:] *Wielka geografia powszechna*, Warszawa.

ZACHOROWSKI S.
1906 *Kraków biskupi*, „Rocznik Krakowski", 8, s. 103–126.

ZAJĄCZKOWSKI S.
1956 *W sprawie przedmiotu i problematyki badań nad dziejami osadnictwa*, KHKM, 4, s. 205–239.

ZAWISTOWICZ-ADAMSKA K.
1966 *Wincenty Pol — badacz kultury ludowej*, Warszawa.

ZELINSKY W.
1962 *A Bibliographic Guide to Population Geography*, The University of Chicago, Department of Geography. Research Paper No 80, Chicago.

ZIMOWSKI L.
1966 *Budowa i zagospodarowanie miast i osiedli. Urbanistyka, inżynieria i urządzenia komunalne, turystyka, planowanie regionalne, komunikacja, monografie. Zarys bibliografii urbanistyki Polskiej. Druki zwarte w języku polskim 1900–1939*, Poznań.

ZIÓŁKOWSKI J.
1965 *Urbanizacja, miasto, osiedle. Studia socjologiczne*, Warszawa.

ŻABKO-POTOPOWICZ A.
1933, 1934 *O monografiach skupień wiejskich w ogóle, a w szczególności w nauce polskiej*, „Ekonomista", 33, 4, s. 71–81, 34, 1, s. 55–67.
1936, 1937 *Wieś polska w świetle prac naukowych i publicystycznych*, „Roczniki Socjologii Wsi" 1, s. 126–152, 2, s. 67–151.
1956 *Z dziejów geografii rolnictwa przed I wojną światową*, PG, 28, s. 33–59.
1957 *Z dziejów geografii rolnictwa po I wojnie światowej*, PG 29, s. 21–46.

ŻUREK A.
1971 *Bibliografia polskich prac o migracjach stałych wewnętrznych ludności w Polsce (lata 1916–1969/70)*, Warszawa.

ŻYWCZYŃSKI M.
1965 *Historia powszechna 1789–1870*, Warszawa.

THE BEGINNINGS AND DEVELOPMENT OF SETTLEMENT RESEARCHES IN GEOGRAPHICAL AND SOCIO-HISTORICAL SCIENCES

Summary

A characteristic of the development of research works defined conventionally as "settlement researches", elaborated in geographical, historical and social sciences and moreover within the framework of interdisciplinary, humanistic-natural and humanistic-technical studies, are to introduce the proper subject prepared by the author, namely to present research methods of settlement analysis in archaeology and prehistory. An attempt at such a presentation immediately suggests the question what types of research techniques may be defined as "settlement analysis", what their presuppositions are, the range of application and, in particular, what functions they fulfille in the entire cognitive process. An answer will be supplied, above all, by a comparison of the development of settlement works in various disciplines, particularly the way they formed in the first development stage of settlement researches. This is why the author directed most attention at the history of settlement research in the nineteenth century since this is indispensable for comprehending the genesis of several research trends and elucidates the principal elements of "settlement analysis". The first period in the shaping and developing these works began at the end of the 18 or (in other instances) at the beginning of the 19 century. Its upper ceiling reaches the 1880's and 1890's when various directions of still pursued studies on settlement developed in geography, history and social sciences. The author analyzes three groups of factors which contributed to the shaping of settlement researches resulting from: 1 — direct (economic, social, ethnical and political) existential needs in those years, 2 — progress in major cognitive problems, 3 — the development of research departments of various sciences.

The first group of factors and their functioning is depicted by examples of development characteristics: monograph-territorial-sociographic investigations in Great Britain and France, geographical and historical studies on rural settlement in the Prussian Kingdom, works on country regionalization in Russia and monograph-ethnographic studies carried out in Poland. The second group of factors is presented by the history of the development of cognitive problems concerning links between man and nature, the cognizance of the structure of human societies and ethnical subjects. The third group involves workshop problems of disciplines developed in those years: geography, history, linguistics, archaeology, sociology and ethnography.

Translated by Jan Rudzki

The author's address:
Dr Stanisław Kurnatowski, Poland
60-814 Poznań, ul. Zwierzyniecka 20
Zakład Archeologii Wielkopolski IHKM PAN